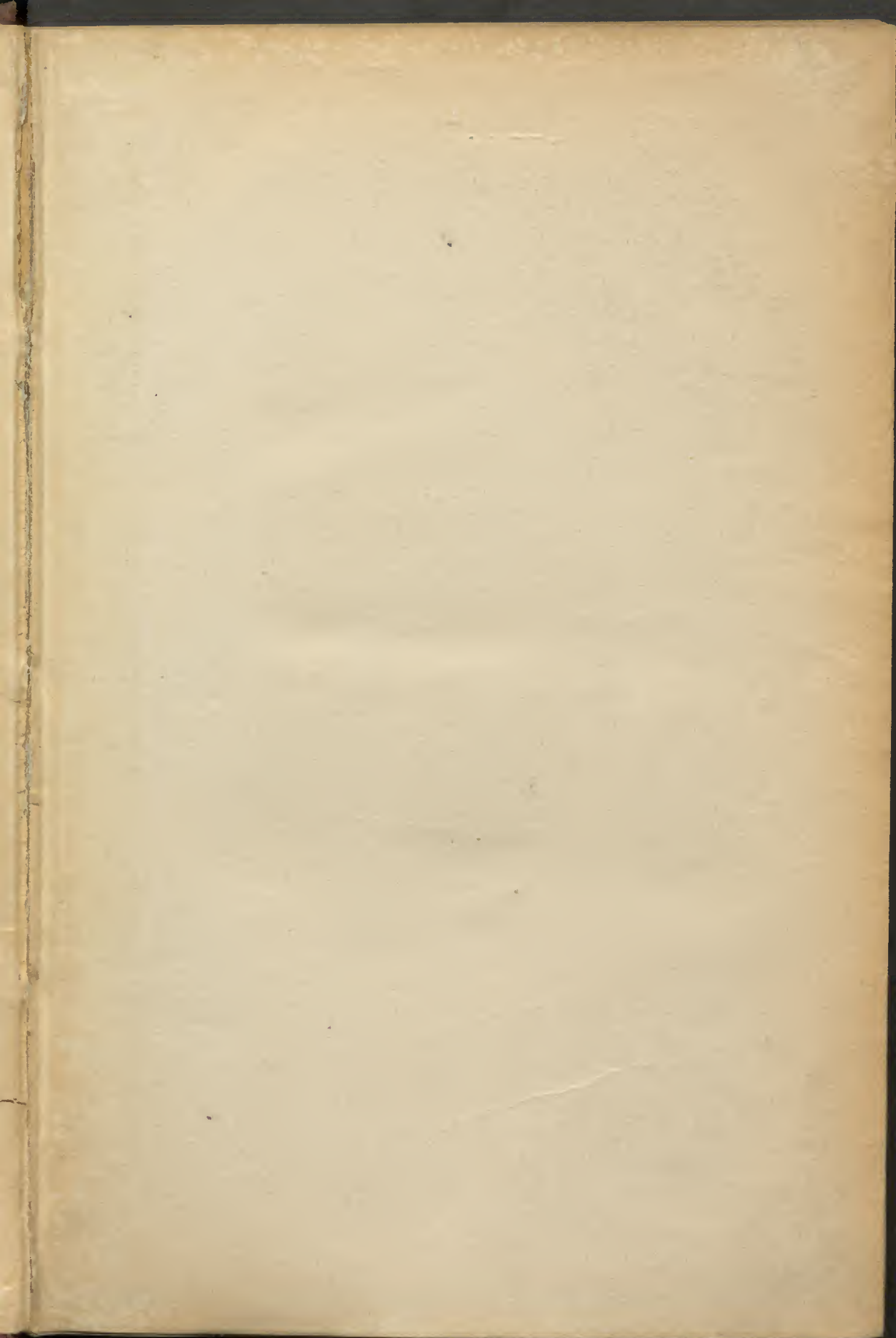
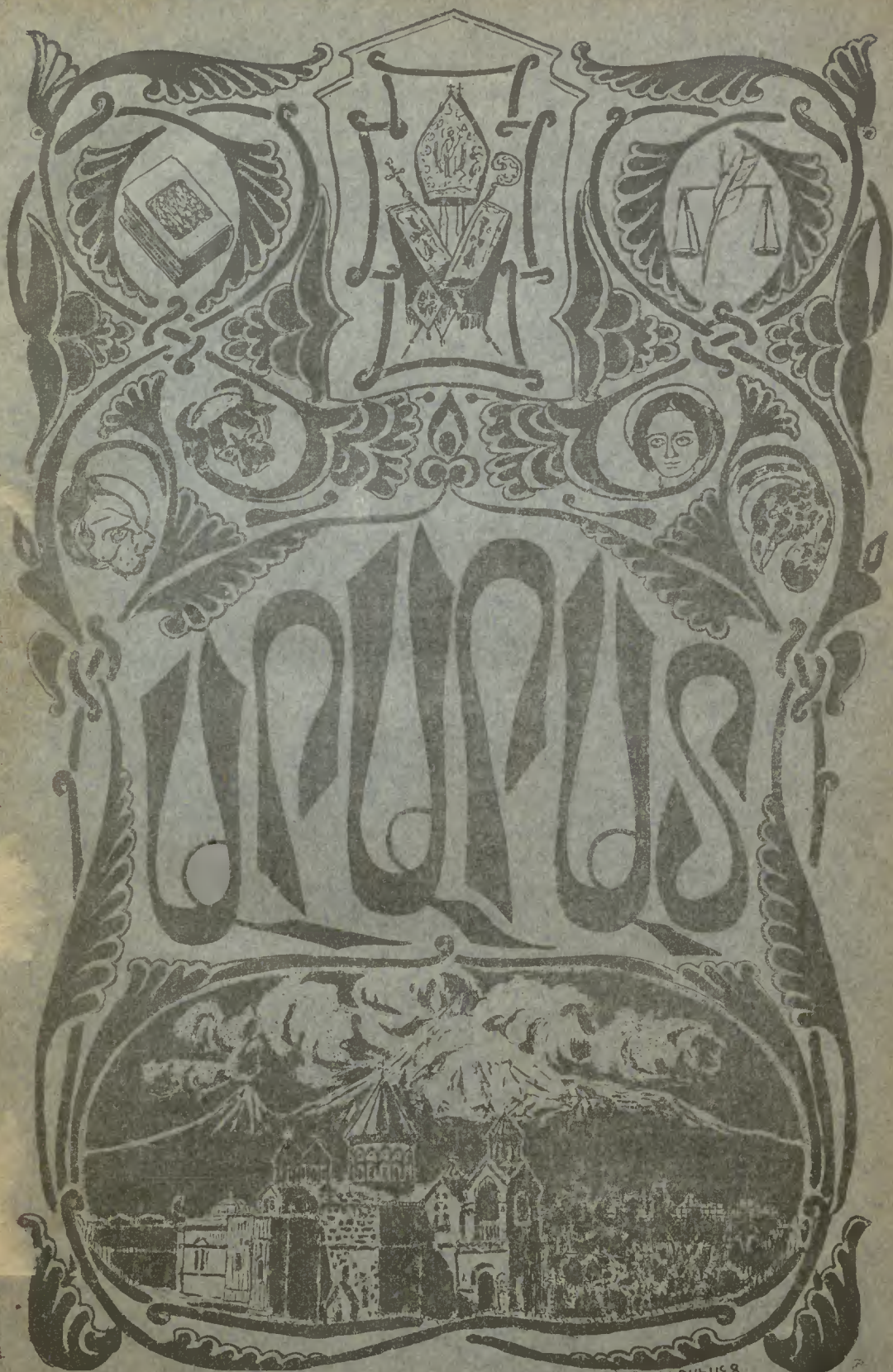

I-174

Ե. ԹԱԴԵՆՍԵԱՆՑ.

1904 ՅՈՒՆՎԱՐ

Տպարան Մայր Աթոռոյ՝ Ս. Էջմիածնի

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՒՆՎԱՐ 1904 թ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆԻՔ.

1. Քաղաւաճք ի կոնդակոյ վեհ. Հայրապետի . . . 3

ԿՐԾՆԱԿԱՆ

- 2 Անպատու թղենի, թարգմ. Մամբրէ վ. . . 7

ԵԿԵՂԵՅԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

3. Հայրապետական աթոռի մասին համառօտ տեսութիւն,
Յուսիկ Էպիսկոպոս 13

ՄԱՅՐ ԱՐՈՒ

4. Մատենադարանի և թանգարանի նուէրներ, Մեսրոպ վ. 37

5. Տաճկահայք 40

6. Պարսկահայք 44

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐ

- 7 Օրթոդոքս եկեղեցի 45

- 8 Կաթոլիկ եկեղեցի 48

- 9 Կաղոքական եկեղեցի 51

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

10. Զեմա յոյզ, թարգմ. Ս. Տիգրանեան 54

11. Ժողով. Համալսարանները Նվեղիպոլմ 73

12. Քրիստոնէութ. և բուդդայականութ. թարգ. Արտակ վ. 77

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

13. Հայկական բանասիրութիւն Մեսրոպ վ. 86

13. ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ 93

14. Ծանուցումն 96

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻՍԵՆԻ

1904-ՌՅԾԴ

Տարի ԼԷ.

Յ Ո Ւ Ն Վ Ա Ր

Համար Ա.

Հ ր ա մ ա ն ա լ

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Ջ Ի

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա. մ. և Գ ա յ Գ Հ ա յ Գ Գ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մալր Արուսիյ Սրբոյ Էջմիածնի

2 1 1 1 1 1

2 1 1 1 1 1

Дозволено цензурою 7 Января 1904 г. г. Тифлисъ.

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ Ք

ՔԱՂԱՌԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

II.

Հայրապետական տնօրէնութիւնը

ՅԱՄԻՍՍ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ ԵՒ ՆՈՅՆԵՄԲԵՐ

Կոնդակ յանուն վիճ. Կոնսիստորիայի Հ. Երեանի, որով հաստատելով զՏ. Խորէն աբեղայն վանահայր վանուցն Ս. Դէորդայ Մողնւոյ, պատուիրեցաւ զկարգմանէն տալ զիտել Սինօղի Ս. Էջմիածնի. թ. 1114:

— Յանուն Գեր. Տ. Անանիա Խոս. ի Առաջնորդի վիճ. Հ. Շամախուոյ, որով պատուիրեցաւ կարգել զՏ. Ընձակ վարդ. ան վանահայր վանուցն ու Ստեփաննոսի Սաղիանու, թովլով զՏ. Եփրեմ վարդ. անդամ վիճ. Կոնսիստորիայի տեղւոյն. թ. 1115:

— Յանուն Ամեն. Պատրիարքի Հայոց Թուրքիոյ, որով յանձնարարեցաւ յղել զԼեոն սարկաւազն ճէտիտեան ի վանս Արմաշու և ի Ժամանակին ձեռնադրել ի կուսակրօն քհնյ. թ. 1118:

— Յանուն վանական Կառավարութեան Մ. Աթոռոյ, որով կարգեցաւ Ներսէս աբեղայն հիւրընկալ հիւրատան Մ. Աթոռոյ. թ. 1119:

— Յանուն Գեր. Տ. Գէորգ Խոս. ի Առաջնորդի Հայոց

Ներպիոյ, որով թոյլատրեցաւ Զմիւռնացի Մուշեղայ Քէշիշեան, որոյ պատին լուծեալ էր, մասնեկ ի նոր ամուսնութիւն. թ. 1129:

— Յանուէն Ամեն. Պատրիարքի Հայոց Թուրքիոյ, որով պատուիրեցաւ տալ տեղեկութիւն զամուսնալուծական զործոյ Պօղոսի Վարիկեան Ղուլթիկ գիւղացւոյ և Յովհաննիսի Աստուածատրեան Վանեցւոյ. թ. 1144:

— Յանուէն Վանական Կառավարութեան Մ. Աթոռոյ, որով յայտնելով զկարգմանէ Տ. Խորէն արեղայի ի վանահայր Մոզնոյ վանուց, պատուիրեցաւ տալ մի խալուար ցորեան վասն սերման. թ. 1150:

— Յանուէն վիճ. Կոնստ. Հայոց երեանայ, ընդ որում դարձուցանելով զգործ լուծման պատիւ Ալէքսանդրապօլցի Յակովբայ Վարդանեան Փոլիովանց, պատուիրեցաւ զիմեկ պաշաճ իշխանութեան. թ. 1167:

— Յանուէն Ամեն. Պատրիարքի Հայոց Թուրքիոյ, որով պատուիրեցաւ լուծեալ համարել զպատիւ Կ. Պօլսեցի Պայծառի Վ. Քիւղիւքեան ընդ խեղադար տուն. թ. 1170:

— Յանուէն Առաջն. Տեղապահ Վանայ, որով լուծեցաւ պատին Արտամեացի Յարութիւնի Թումայեան ընդ պատնիկ կնոջն Աննամանի, տալով առաջնոյն իրաւունս վերստին ամուսնութեան. թ. 1174:

— Յանուէն Տ. Ներսէս Արքեպիս, Թեմակալին Քիշնէի, որով կարգեցաւ ի նախանգամ վիճ. Ատենին Տ. Յուսիկ վարդ. և Զոհրաբեան. թ. 1180:

— Յանուէն Տ. Յուսիկ վրդպի. Զոհրաբեան, որով կարգեցաւ նախանգամ վիճ. Ատենին Քիշնէի. թ. 1181:

— Յանուէն Գեր. Տ. Ղևոնդ եպիս. որով պատուիրեցաւ տալ վարդապետական աստիճան, Ներսէս, Մեսրոպ, Արտակ և Զաւէն արեղայից. թ. 1183:

— Յանուէն Առաջնորդի Հայոց Վրաստանի և Իմերէթի Գեր. Տ. Վէորդ արքեպիս. որով պատուիրեցաւ յաւելուլ զւոճիկ Փոխանորդին Դանձակայ Տ. Բենիկ վարդ. 200 բուբլեաւ. թ. 1191:

— Յանուէն Ղևոնդ վարդ. ի Բարսեղեան, որով կար-

գեցաւ վանահայր վանուց ս. Նախավկայի որ ի Պարսկաստան. թ. 1195:

— Յանուէն Ամեն. Պատրիարքի Հայոց Թուրքիոյ, որով պատուիրեցաւ զամուսնալուծական խնդիրն Աւետար Մէս-ճեան Ազշէհլըցւոյ, որ հասեալ է ի Պատրիարքարան, ընդ քննութեամբ արկանել. թ. 1203:

— Յանուէն Տ. Ագամ վարդապետ, որով կարգեցաւ վանահայր Ս. Խաչ վանուց Արդեազու. թ. 1205:

— Յանուէն վիճ. Կոնստ. Հայոց Երեւանի, որով յայտնեցաւ կարգումն Տ. Ագամ վարդապետ ի վանահայր Ս. Խաչի. թ. 1206:

— Յանուէն Տ. Կարապետ վարդապետ, որով կարգեցաւ Փոխթեմակալ Հայոց Երեւանայ և Նախագահ Հոգաբարձութեան Թեմական դպրանոցի տեղւոյն. թ. 1219:

— Յանուէն Տ. Մեսրոպ վարդապետ Մաղսուտեան, որով կարգեցաւ Փոխանորդ և Թեմական տեսուչ վիճակայն Սալմաստայ և Աւրմիոյ. թ. 1220:

— Յանուէն Թեմակային Հայոց Քիչնիկի որով լուծեցաւ պսակն Տաճկահայաստանի Կարապետի Պեարոսեան ընդ կնոջ նորա Սովիկայի Պեարով, թոյլտուրելով առն յետ միամեայ ապաշխարութեան մասնել յերկրորդ ամուսնութիւն, իսկ կնոջն զրկել յամուսնանալոյ յետ այսու յեկեղեցւոյ Հայոց թ. 1231:

— Յանուէն Սինոզի Ս. Էջմիածնի, ընդ որում յղեցան վկայականք Արտակ և Զաւէն վրդպտաց ի հաստատել թ. 1237:

— Յանուէն Առաջնորդի Հայոց Աստրախանի Գեր. Տ. Արիստակէս Արքեպիսկոպոս, որով պատուիրեցաւ զծուխս եկատերինադար քաղաքի բաժանել հաւասարապէս ի վերայ երից քահանայից տեղւոյն. թ. 1138:

— Յանուէն Գեր. Տ. Ղևոնդ եպս. ի, որով պատուիրեցաւ ածել յաստիճան սաշխաւագութեան զՄկրտիչն Մելքոնեան. թ. 1260:

— Յանուէն վիճ. Կոնստ. Հայոց Երեւանայ, որով հրամայեցաւ թոյլ տալ պսակել զապօրինի կենակիցս՝ զՍարգիսն Խլոյեան և զՇողակաթն Մարգարեան Ղազանֆար գիւղացիս. թ. 1266:

— Յանուէն Սինոզի Ս. Էջմիածնի, ընդ որում՝ յղեցան վկայականք Աւետի Տ. Գաւաթեան յաղագս ընդունելոյ զնա ի հոգեւոր կոչումն կուսակրօնութեան, թ. 1284:

— Յանուէն Սինոզի Ս. Էջմիածնի, ընդ որում՝ դարձուցաւ անստորագիր օրագիր նորին, որ վասն ձեռնադրութեան Կարապետի Տ. Յովհաննիսեան Աւրա-Նորաշէն գեղջ, պատուիրելով մերժել զձեռնադրութիւն նորա, թ. 1307:

— Յանուէն Առաջնորդի Հայոց Բեաթարիոյ, ընդ որում՝ դարձուցաւ զորժ Հոգ. Կառավարութեան Ն. Նախըջեանի, մերժելով լուծումն պատկի Պարսկահպատակ Միքայէլի Բուղղանեանց, թ. 1312:

Բ.

Հայրապետական պարգեւք.

Կոնդակ Յանուէն Առաջնորդի Հայոց Ամերիկայի Գեր. Տ. Յովսէփ եպս. Սարաճեան որով շնորհեցաւ նմա տիտղոս Արքութեան: թ. 1187:

— Կաթիլաւկայի յանուէն Մակար քհնյ. Անտոնեան Շամախեցւոյ, ըստ միջնորդութեան թեմակալի վիճակի Գեր. Տ. Անանիա եպսի:

— Քահանայական լանջախաչի յանուէն Մինաս քհնյ. Վարդապետեան Շուշեցւոյ, ըստ միջնորդութեան թեմակալի վիճակին Գեր. Տ. Գրիգոր եպսի. թ. 1157:

— Յանուէն Տ. Մեսրոպ քհնյ. Զարնջի գեղջ, որով շնորհեցաւ նմա լանջախաչ քահանայական, վասն ջերմեւանդ ծառայութեան նորա ի տնտեսական զործս Մայր Աթոռոյ. թ. 1294:

Դ.

Հայրապետական շնորհակալիք եւ օրհնութիւնք:

Կոնդակ յանուէն այրի Վառվառեայ Խիզանեանց եւ որդւոց նորա յաղագս նուիրաբերելոյ ի յիշատակ հանդու-

յեալ աւն առաջնոյն Կոստանդնի խիզանեանց զչորս հարիւր բռնբլիս. թ. 1136:

— Յանուէն բնակչի Ուլիա-Նորաշէն զեղջ Նիկողայոսի Մահաթի Սայատեան վասն տեղափոխելոյ ծախիւք իւրովք զխողովակս ջուրց ի վանս Ս. Խաչի Արշիագու. թ. 1140:

— Յանուէն Մկրտիչ Պէյի Մարկոսեան Ատենապետի Յանձնաժողովոյ հանգանականութեան երամեան կրթարանին վանայ. թ. 1173:

— Յանուէն Տիկին վառվառեայ Խաթախրաշեան Ն. Նախիջեանցոյ վասն նուիրեալ վեց ուրարաց Մայր առճարի Ս. Լժմիածնի. թ. 1828:

— Յանուէն Փոխանորդի Հօտին Սիւնեաց Տ. Ներսէս վրդտի վասն յղեալ 10 օրինակ աշխատութեան նորա ընդանուամբս. «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը». թ. 1277:

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

Ա Ն Պ Տ ՈՒ Ղ Թ Ձ Ե Ն Ի Ն

(Թարգմանութիւն)

Երուսաղէմում գտնուած ժամանակ Յիսուս սովորաբար գնում էր Բեթանիա՝ Դաղարոսի մօտ գիշերելու: Այդտեղ՝ անձնուէր բարեկամների շրջանում Յիսուս հանդիստ էր առնում օրուայ աշխատանքից: Այդպէս արաւ նաև հանդիսաւոր կերպով Երուսաղէմ մտնելուց յետոյ: Ամբողջ օրը Յիսուս մնաց տաճարում, ուսուցանում էր ժողովրդին և բժշկում հիւանդներին. ապա թողնելով տաճարը՝ ճանապարհ բնկաւ քաղաքից դէպի Բեթանիա և գիշերը այնտեղ անցկացրեց: Առաւօտեան Երուսաղէմ

վերադառնալիս Յիսուս քաղցեց և տեսնելով ճանապարհի վերայ մի թղենի, մօտեցաւ նրան, բայց տերեւներից զատ ոչինչ չդնելով նրա վերայ, ասաց, «Թող այսուհետև պատու չքաղուի քեզնից յաւիտեան» և իսկոյն չորացաւ թղենին: (Մատթ. ԻԱ. 19.)

Թղենին տարբերում է միւս ծառերից նրանով, որ նախ պատուին է երևում նրա վրայ և ապա բացւում են տերեւները և ծածկում ծառը: Հեռակայէս երբ թղենին արդէն տերեւներով ծածկուած է, նրա վրայ պատուներևս պիտի լինին: Այդ հաշուով էր, որ Յիսուս մօտեցաւ ճանապարհի վերայ դնուած թղենուն. նա կամենում էր մի քանի թուղ կտրել, բայց ոչ մէկը չգտաւ: Հապա ինչի՞ համար էր այդ թղենին. ինչի՞ համար էր նիւթ ստանում երկրից, անձրևի ջուրը ծծում, արևի ջերմութիւնը կլանում: Ինչո՞ւ նա այդ բոլորը խլում էր օւրիշ թղենիներից և յանիրաւի զրկում նրանց: Միւսները օգուտ են բերում, պատու են տալիս, իսկ այդ անպատու թղենին ի զուր տեղը փչացնում է Աստուծոյ տուրքերը: Աւելի լաւ է, որ նա չորանայ և դէթ վառելիքի, շինութեան կամ գործիքների համար պիտանի լինի: Ուստի և Յիսուս ասաց նրան. «Թող այսուհետև պատու չքաղուի քեզնից յաւիտեան», և թղենին իսկոյն չորացաւ:

Անպատու թղենու նման հրէաները իրենք իրենց դըլխին դատապարտութիւն էին պատրաստում, ուզում էին սպանել նրան, Որը եկել էր արթնացնելու նրանց խիղճը, նրանց մարմնի և հոգու ոյժերը դէպի Աստուծոյ գործը ուղղելու: Յիսուս իւր խօսքով, որպէս կենդանի ջրով, ուզում էր կենդանացնել նրանց մեռած հոգիները, նոր կեանքի էր հրաւիրում, պատուիրաններով ու առաւելներով Աստուծոյ արքայութեան օրէնքներն էր բացատրում, Ինքը որպէս կենդանի օրինակ ներկայանում նրանց: Բայց հրէաները նորա խօսքերը չէին լսում, նախատում էին նորան, Աստուծոյ գործին չէին ուղղում ծառայել: Շըրթմունքներով աղօթում էին, իսկ սրտով միանգամայն հեռու մնում Աստուծուց: Խստութեամբ պահում էին պա-

սերը, մարմինը զրկում կերակուրներից, իսկ իրանց խորհուրդներն ու գործերը չար էին և անմաքուր: Հազնում էին լայն հանդերձներ, իսկ նրանց տակ թաքնուած հոգին նեղ էր և չար, ընդունակ չնչին գնով վաճառուելու: Երուսաղէմի տաճարը զարդարում էին մարմարիտնով, ոսկով, թանկագին քարերով, իսկ իրենց հոգու տաճարը աւաղակայ այր, օձերի բուն դարձնում: Արտաքուստ երեւում էին բարեպաշտ, Աստուծոյ ժողովուրդ համարում իրենց, բայց չէին կատարում նորա կամքը. ճշմարիտ Աստուծոյ անունը հեթանոսների առաջ չէին փառաբանում, Աստուծոյ արդարութեան համար քաղցածներին հոգեւոր կերակուր չէին մատակարարում: Հրէից ժողովուրդը տնպտուղ թղենի էր: Արտաքուստ տերիները փարթամ կերպով զարդարում էին ծառը, իսկ ճիւղերի վերայ մի հատիկ պտուղ անգամ չկար: Իւր վերջին օրերը Յիսուս անց է կացնում հրէաների մէջ, վերջին անգամ նրանց խօսում է և վերջին դասն է տալիս թղենու օրինակով. «Տես, ժողովուրդ Աստուծոյ, ասում է Փրկիչը հրէաներին, քո վիճակը նման է անպտուղ թղենուն: Ի՞նչպիսի սիրով տնկեց քեզ Աստուած, ի՞նչպէս եւ քեզ առատ ջուր տուի յաւիտեանական կեանքի աղբիւրից. ի՞նչպիսի սիրով ջերմացրի քեզ: Տճ՛ւր Աստուծուն քո պտուղը, ցոյց տուր մարդկանց թէ ինչպէս պէտք է լինի մարդկային կեանքը, աշխարհի առաջ երևան հանիր քո հոգու գեղեցկութիւնը: Չե՞ս տալիս, պտուղ չունիս. թո՛ղ, ուրեմն, այսուհետեւ պտուղ չքաղուի քեզնից յաւիտեան: Խուլին՝ խօսքը, կոյրին՝ լոյսը ի՞նչ կանէ: Առէ՛ք անպիտան ծառայից նորա քանքարը և տուէ՛ք տօսը քանքար ունեցողին. օրովհետեւ ունեցողին կը տրուի և կաւելացնուի, իսկ չունեցողից ունեցածն ևս կը խլուի» (Մատթ. ԻԵ, 28—29):

Այժմ, ընթերցող, հրէաներից դասնանք գէպի մեզ. միմիայն նրանց համար չէ այդ օրինակը. գուցէ մենք եւ անպտուղ թղենի ենք: Ղուկասի տւետաշանում տօած է, թէ մի անգամ Յիսուսի մօտ եկան ոմանք և պատմեցին այն Գալիլեացիների մասին, որոնց արիւնը Պիղատոսը

խառնեց նրանց զոհերի հետ: Յիսուս դորան պատասխանեց. «Կարծում էք թէ այն Գալիլեացիք, որ այդպէս տուժեցին, աւելի մեղաւոր էին քան միւսները: Ո՛չ, ասում եմ ձեզ, այլ եթէ չապաշխարէք, ամենքդ նոյնպէս կը կորչէք: Կամ թէ կարծում էք, որ այն տասնութ հոգին, որոնց վերայ ընկաւ Սելովամի աշտարակը և սպանեց նրանց, աւելի մեղաւոր էին քան Երուսաղէմում բնակուած միւս մարդիկը: Ո՛չ, ասում եմ ձեզ, այլ եթէ չապաշխարէք, ամենքդ նոյնպէս կը կորչէք» (Ղուկ. ԺԳ. 1—5):

Ձկարծենք թէ այդ մեզ չի վերաբերում. եթէ չապաշխարենք, բարի պատեղներ չըբերենք, ամենքս էլ նոյնպէս կը կորչենք:

Յիսուս Քրիստոս երկրի վերայ Աստուծոյ արքայութեան սկիզբը դրեց, հիմնեց այն աշտարակը, որը մարդկանց դէպի երկինք պիտի բարձրացնէ: Ինքն եղաւ շինութեան գլխաւոր անկիւնաքարը, տուեց մարդկանց ճշմարիտ կեանքի ուսումը և իւր օրինակով ցոյց տուեց թէ ինչպէս պէտք է ընթանալ այդ ուսման համեմատ: Մարդիկ պէտք է հեռզհեռէ այդ աշտարակը բարձրացնեն, մարդկային կեանքը աւելի և աւելի վեր բարձրացնեն դէպի աստուածային վեհութիւնը: Որքան աւելանայ մարդկանց մէջ Աստուծոյ արգարութիւնը, որքան աւելի և աւելի մաքրուի մարդու սիրտը, որչափ աւելի զօրեղ, իշխող կերպով հնչուի եղբայրական սիրոյ ձայնը երկրի վերայ, այնքան աւելի մարդիկ մօտեցած կը լինին Աստուծուն, այնքան աւելի շատ կիրադործուի Աստուծոյ արքայութիւնը մեզ մէջ: Ամեն մէկիս պարտականութիւնն է աշխարհի վերայ սիրոյ ջերմութիւնը աւելացնել, որչափ կարելի է շատ բարիք դործել, մարդկանց առաջ խօսքով և գործով ճշմարտութիւնը քարոզել:

Կեանքի մէջ, որպէս համաշխարհային մեծ շինութեան վերայ, աշխատանքը շարունակուում է անդադար անընդհատ, զիշեր և ցերեկ, ամբողջ տարի դարէ իգար: Մարդկանց խմբերը հերթով փոխարինում են իրար. ոմանք լրացնում են իրենց ժամանակը, հանգստանալու են դը-

նում, միւսները լսնում են նրանց տեղը: Դրանք մարդ-
կանց սերունդներն են. ոմանք ապրում, ծերանում և
մեռնում են. ուրիշները ծնւում, մեծանում, նրանց տեղն
են բռնում:

Շատ գործէ կատարւած, թէ քիչ, կամ ինչ կըլինի
յետոյ, այդ չէ գլխաւոր խնդիրը: Մեր խնդիրը, մեր բա-
ժին աշխատանքը կատարելն է: Շինութիւնը հասել է
մի որոշ բարձրութեան, կատարիք քս գործը, որչափ նե-
րում են ուժերդ ու կարողութիւնդ. բարձրացրու Քրիս-
տոսի աշտարակի պատերը դէպի վեր, հաստատիր Աստու-
ծոյ արքայութիւնը երկրի վերայ: Իսկական օրմնադիրը
նա չէ, ով կապել է գոգնոցն և կանգնել կրի տաշտի
առաջ, ճշմարիտ բանուորը նա չէ, ով հաւաքել է իւր
շուրջը ազիւս ու կիր: Իսկական բանուորը նա է, ով
առանց ձեռքերը ծալելու, շար շարի յետևից գնելով
բարձրացնում է պատը, աշխատում է անընդհատ, մինչև
որ հասնում է փոխակերպ հերթը և նորան մի ուրիշն է
փոխարինում: Այժմ հարցնենք ինքներս մեզ, ինչ ենք
արել երկրի վերայ Աստուծոյ արքայութեան համար: Բարձ-
րացրել ենք արդեօք մի նոր յարկ կամ դէթ մի քանի
շաքը ազիւս Քրիստոսի հիմնած աշտարակի վերայ: Չէ որ
տրւած է յատակադիմն ու ծրագիրը իւր կատարեալ ամ-
բողջութեամբ: Աւետարանը պարզ և մանրամասն կերպով
ցոյց է տալիս թէ ինչպէս պէտքէ ապրել, որն է այն ճա-
նապարհը, որ տանում է դէպի յաւիտենական կեանք:
Տրւած է նաև ամենալաւ նիւթը, նայեցէք մարդու բա-
նականութեանը: Ինչե՞ր չի անում մարդ իւր բանակա-
նութեան շնորհիւ, ինչպիսի հսկայական մեքենաներ, գոր-
ծիքներ և գիւրացուցիչ յարմարութիւններ է ստեղծում
մարդու միտքը: Խնդիրը այն է միայն, թէ ինչ բանի վե-
րայ է գործ գնում մարդ իւր բանականութիւնը: Մէկը
գործ է գնում իւր մտքի ամբողջ ուժը, որպէս զի, որ-
չափ հնարաւոր է, աւելի բարձր կացութեան մէջ գնի
հաղարաւոր թշուառների կեանքը, պատասխարէ որբերին,
կերակրէ քաղցածներին, իսկ մի ուրիշը գիշեր ցերեկ գլուխ

է կոտորում, որպէս զի, որչանի կարելի է, աւելի շատ թշուառութիւն սփռի իւր շուրջը: Երկուսի՝ համար էլ նիւթը նոյնն է՝ բանականութիւնը, սակայն միանգամայն տարբեր կողմեր ուղղուած: Իսկ մարդու սիրտը, ինչպիսի՜ մեծ զօրութիւն է տալիս նա, երբ մարդ ամբողջ սրտով նուիրւում է մի բանի: Խնդիրը այն է միայն թէ մարդ սրտով ի՞նչ բանի է ձգտում, իւր ուժը ո՞ր կողմն է ուղղում: Բանականութիւն և սիրտ՝ Աստուծոյ շնորհած տալքերն են մարդուն, թանգադին նիւթեր Աստուծոյ արքայութեան շինութիւնը երկրի վերայ կառուցանելու համար: Խնչ բանի վերայ ենք ծախսում մենք այդ նիւթերը և ի՞նչ կերպով դարձադրում: Ի՞նչ ենք արել մինչև այժմ՝ Աստուծոյ դործի համար:

Երբ վառարանը լաւ տաքացած է, նա ամեն կազմ ջերմութիւն է տարածում և ամեն մի մօտեցողի անխտիր տաքացնում: Երբ լապտերի մէջ շատ իւզ է ածած և պատրոյիլը կարգի բերած, նա ամբողջ գիշերը վառւում է և լոյս տալիս խաւարում: Սփռնում ենք արդեօք մեր շուրջը քրիստոնէական սիրոյ ջերմութիւն, լուսաւորում ենք արդեօք աստուածային հշմարտութեան լուսով շրջապատող թանձր խաւարը: Քրիստոնէական հաւատի զօրութիւնը խօսքի մէջ չէ, այլ այդ հաւատի համեմատ վարած կեանքի մէջ: Հաւատի մասին խօսքերը՝ ծառի տերեւներն են, իսկ մեր դարձերը, զգացումները, մեր սրտի շարժումները՝ ծառի պտուղներն են: Արդ, մեր թղենին՝ մեր կեանքը ինչո՞վ է ծածկուած. միմիայն տերեւերով, թէ տերեւների տակ կան և պտուղներ:

Մամբէ վարդապետ

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

(Ս. Էջմիածնի կառուցման 1600 ամեակի առիթով)

1. Էջմիածնի կառուցումն. — Դ. դարում Վաղարշապատը իբրև մայրաքաղաք՝ դարձաւ հանդիսավայր այն բոլոր անցքերի՝ որոնք քրիստոնէութեան Հայաստանում հաստատուելու և այնտեղ արմատանալու կարապետը եղան։ — Վաղարշապատում տեղի ունեցան ս. Հովհաննէսի կոյսերի նահատակութիւնները, Տրդատ Թագաւորի անբաժելի հիւանդութիւնն ու Արտաշատի մահապարտների վիրապից վերադարձող բազմաշարժար ս. Գրիգորից բժշկուելն մարմնաւոր ախտից և լուսաւորուելը քրիստոնէական հաւատի լուսով. ս. Գրիգորի առաջին քարոզութիւնները և Միաճնի իջման ու լուսեղէն խորանի հրաշալի տեսիլքը։ Այս բոլորի հետևանքը այն եղաւ, որ հայերը աղքատին ընդունեցին քրիստոնէական հաւատը և 303 թուին հիմնարկուեց ու կառուցուեց Վաղարշապատի Կաթողիկէն, ուր և հաստատուեց հայրապետական Աթոռը։

2. Հայրապետական Աթոռի տեղափոխուելը Դուին. — Արշակունի հարստութեան անկումից յետոյ պարսիկները վերջնականապէս տիրելով Հայաստանին՝ վարչութեան կենդրոնն դարձրին Դուինը։ Թէև պարսից մարդպանները Դուինից էին կառավարում երկիրը, բայց հայրապետները Վաղարշապատի Կաթողիկէն չէին լքանում. և հայրապետական Աթոռը դարձեալ Վաղարշապատի Կաթողիկէնին էր մինչև Վարդանանց պատերազմի վերջը։ Պատերազմի ժամանակ Վաղարշապատը լինելով բաց դաշտում, առանց բնական ամրութիւնների, աւերածութեան ենթարկուեց. իսկ Կաթողիկէն ու հայրապետանոցը՝ քայքայման վի-

ճակին հասան. թող այն, որ հայրապետները այլ ևս այդ աւերակներում չէին կարող ապրել, իրանց հօտին ունէլի ևս շուտաւոյթ օգնութիւն հասցնելու համար հարկադրուած էին երկրի կենդրօնական վարչութեան մերձ բնակութիւն ունենալ. ուստի և պատերազմից անմիջապէս յետոյ, 453 թուականին դումարուած Դուինի Ա. ժողովում հաճատակ Յովսէփ Վայոցձորեցու տեղ կաթողիկոս ընտրուեց Մելիտէ Մանաղկերացին և հայրապետական Աթոռը որոշուեց տեղափոխել Դուին: 303 — 452 թուականը ուղիղ 150 տարի հայրապետական Աթոռը Վաղարշապատի Կաթողիկէում յարատեւելոց յետոյ առաջին անգամ պաշտօնական տեղափոխութեան ենթարկուեց և աստանդակոն մնաց մինչև 1441 * թուականը, երբ Վաղարշապատի համազգային ժողովով նորից վերահաստատուեց Վաղարշապատի կաթողիկէում:

3. Հաւասն ու համարումն դէպի կաթողիկէն. — Ինչպէս Բաբելոնի դերութեան մէջ տառապող և Երուսաղէմի ու նրա տաճարի համար տոչորուող հրէաները չէին մոռանում իրանց Երուսաղէմն ու տաճարը (Սաղմ. ՃԼԶ.), այնպէս էլ հայերը չէին մոռանում իրանց Մայր Աթոռ Կաթողիկէն թէ՛ այն ժամանակ՝ երբ նա չէն էր ու բարգաւաճ իւր հայրապետանոցով, և թէ՛ այն ժամանակ՝ երբ նա կիսաւեր դրութեան մէջ էր ու թափուր հայրապետական դահից, վերջինիս տեղափոխութեան պատճառով:

Դեռ Դ. դարում Տրդատի որդի Խոսրովի ժամանակ հայոց զօրքերի սպարապետ Վահան Ամատունին մինչև Վաղարշապատի դռները հասած թշնամու դէմ, Օշականի սարալանջի քարքարոտ և դժուարագնաց տեղերում՝ պատերազմելիս՝ ապաւինելով Վաղարշապատի Կաթողիկէին, սաստիկ կոտորածով խորտակեց թշնամու զօրութիւնը և իւր հաւատն ու ուխտը պսակեց կատարեալ յաղթութեամբ. «Յայնժամ քաջին Վահանայ Ամատունոյ հայեցեալ յեկեղեցին կաթողիկէ, ասէ. Օգնեաւ ինձ Աստուած

* Ծն. Խմբ. Այդ թուականը վերստուգութեան կարօտ է, տես հետեւելում էջ 38:

... ուղղեալ և զնիզակս իմ ական հզօրիս այսմիկ» (Խորենացի գիրք Գ. գլ. Թ.):

Վաղարշապատի Կաթողիկէն ոչ միայն նշանաւոր էր իւր հայրապետանոցով, այլ և իւր վանահայրերով ու երէցներով:— Երբ Վարդան Մամիկոնեանը տեսնելով հայ նախարարների թուլասրտութիւնն ու երկպառակութիւնը խոյս էր տալիս գէպի յունաց բաժնի Հայաստանը, Սիւնեաց իշխան Վասակը, որ այդ ժամանակ մարդական էր, մի պատգամաւորութիւն ուղարկեց Վարդանին հրաւիրելու. այդ պատգամաւորութեան մէջ, որ կազմուած էր նշանաւոր նախարարներից ու հոգևորականներից, էին Վարդանանց պատերազմում հռչակաւոր Ղևոնդ երէցը, Մրենի Խորէն քահանան և Վաղարշապատի Կաթողիկէի երէց Երեմիան (Ղաղար Փարպ. Լ.):

Հայրապետական Աթուռ տեղափոխութեամբ Վաղարշապատի կաթողիկէն մուսացութեան չը տրուեց: — 491 թուին Վահան Մամիկոնեանի մարդպանութեան ժամանակ Վաղարշապատի կաթողիկէում դումարուեց Վաղարշապատի Երգ ժողովը, ուր միանգամ ընդ միշտ սահմանուեց տիեզերական համարել միմիայն Նիկիոյ, Կ. Պօլսի և Եփեսոսի առաջին ժողովները, և բացի այս երեք տիեզերական ժողովներից՝ այլ տիեզերական ժողով չընդունել, որով Քաղկեդոնի ժողովի առիթով ծագած ներքին վէճերը դադար առան:

Վարդանանց պատերազմի ժամանակ Կաթողիկէն կիսուներ էր եղել: Վահան Մամիկոնեանը, ինչպէս առում է Ղաղար Փարպեցին՝ «հիմնեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ զհնացեալ դործ նախնեաց իւրոց»: Եթէ ներսէս Մեծի նորոգութիւնը (Փաւստ. Բիւղ. Ե. Расконки разв. церк. Св. Григ. Архим. М. Теръ Мовсесянъ) չըհամարենք հիմնական կամ ՚ի հիմանէ, պատմութեան մէջ յիշուած այս առաջին հիմնական նորոգութիւնն է *).

*) Կաթողիկէն նորոգուել է ըստ Եզնիկ երիցու ս. Սահակ Պարթևի օրով ևս (Տես Արարատ 1903, փետր.-մարտ եր. 143):

երկրորդ նորոգութիւնը եղել է է. դարի առաջին քառորդին Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով: Կոմիտասը ս. Հովհաննէի վկայարանը հիմնովին վերաշինելուց յետոյ Կաթողիկէի փայտեայ տանիքն ու գմբէթը քարի փոխեց և շինեց սալայառակը: Նոյն է. դարում Ներսէս Գ. Շինողը շինեց Վաղարշապատի Առապարի եկեղեցին՝ որ Վաղարշապատի եկեղեցիներին մերձ բնակութիւն ունենայ (Սեբէոս պատմ.):

Հաւատքը դէպի Վաղարշապատու Կաթողիկէն ինչպէս զօրաւոր էր Վահան Ամատունու ժամանակ Գ. դարում, այնպէս էլ զօրաւոր մնաց հետեւեալում:— Ե. դարի վերջին քառորդին Վահան Մամիկոնեանը պարսից զէմ՝ վարած մասնական ուստերագմերում տարած յաղթութիւններից յետոյ իւր գահութեան և փառաբանութեան ուխտը Վաղարշապատի Կաթողիկէումն էր կատարում (Վաղար Փարպ. Հէ.):

4. Կաթողիկէի վանահայրեր. — Բացի Վաղար Փարպեցուց՝ որ առաջին վանահայրը կարող է համարուել Վարդանանց պատերազմի աւերմունքներից Վահանի վերաշինութեան ժամանակ, Կաթողիկէի վանահայրերի շարքում յիշում են Կիւրիոն, որ յետոյ վրաց կաթողիկոս դարձաւ և որի օրով Վիրք (Զ. դարում) ընդունելով Քաղկեդոնի ժողովը՝ անջատուեցին հայ եկեղեցուց: Է. դարու սկզբում Աբրահամ վանաց երէց Կաթողիկէի, նոյն դարում՝ Յովհանն կամ Յովհաննիկ. Եզր՝ փակակալ Կաթողիկէի, Յովհան Մայրապետեցի ելն: 1441 թուին, երբ Վաղարշապատի ժողովում որոշուեց Հայրապետական Աթոռ տեղափոխել Վաղարշապատ՝ յիշում է եպիսկոպոս Էջմիածնի Գաբրիէլ, որից կարելի է եզրակացնել՝ թէ Վաղարշապատն ու իւր Կաթողիկէն թէև անշուք դրութեան մէջ, բայց բոլորովին աւերակ և անմարդաբնակ դրութեան մէջ չէին: Հայրապետական Աթոռն Էջմիածին տեղափոխուելուց յետոյ, 1441 թուից սկսած, Կաթողիկէի վանահայր համարւում է Վեհափառ Հայրապետն ամենայն Հայոց:

5. Կաթուղիկէի Էջմիածին կոչուելը. — Մինչև ժ.ե. դարըս. Էջմիածինը պատմութեան մէջ ընդհանրապէս յայտնի է «Կաթուղիկէ Վաղարշապատայ» անունով: Է. դարի վերջին «Բաւոյրում» (677—703 թ.) դահակաւոյ Սահակ Գ. Զորափորեցուն վերագրուած «Էջ Միածինն ի Հօրէ» շարականի մէջ գեղեցիկ բանաստեղծութեամբ ամփոփուած է ս. Լուսաւորչի տեղեան աւանդութիւնը, որից առնելով՝ ոմանք կարծում են, թէ Կաթուղիկէն գեռ է. դարում Էջմիածին էր կոչուում: Պ. Կ. Կոստանեանցը այս կարծիքին է (Ստեփաննոս Օրբելեանի Ողբ ի Կաթուղիկէն. յառաջաբան եր. 12): Եթէ Զորափորեցունն էլ լինի այդ շարականը, դրանից չի կարելի եզրակացնել, թէ է. դարում Վաղարշապատի Կաթուղիկէն «Էջմիածին» էր կոչուում. վասն զի «Էջ Միածինն» անուն չէ, այլ ստորագրեալ՝ իւր ենթակայով. «Էջ» բայ է, իսկ «Միածինն» անուն: Ըստ իս՝ որքան և խաչի շարականները վերագրում են Սահակ Զորափորեցուն, «Էջ Միածինն» շարականը, թէև Խաչի կարգումն է գրուած՝ Զորափորեցունը չէ, այլ «Ետին ժամանակի գործ՝ Ժ. դարից յետոյ» Ժ.Գ. դարում «Ողբ ի ս. Կաթուղիկէն» գրող Ստեփաննոս Օրբելեանն էլ Էջմիածին իւրև յատուկ անուն չի գործ ածում. նա դիմառնարար Կաթուղիկէի կողմից խօսելով՝ գրում է. «Այս ես, այս ես էջը Միածինն»: Այս դարձուածքից յայտնի երևում է, որ Ժ.Գ. դարում գեռ կենդանի էր մնացել աղբի մէջս. Լուսաւորչի տեղիքի համեմատ Միածնի իջման աւանդութիւնը և կարելի է հաստատապէս ասել, որ այդ ժամանակ Կաթուղիկէն Էջմիածին կոչուում էր: Ժ.ե. դարում «Վաղարշապատի Կաթուղիկէ» անունը մոռացութեան է տրուել և «Վաղարշապատու Էջմիածին» անունն էր կիրառութեան մէջ: Ի յիշատակ Վաղարշապատու ս. Էջմիածնի ժ.ե. դարից սկսած երուսողէմի ս. Յակովբեանց Հայոց վանքում և Սոսմ մի մի մատուռ կոչուում էին Էջմիածին: Էջմիածին բառը, որպէս մի ամբողջ սուրբ աւանդութիւն բովանդակող անուն, շատ սիրելի դարձաւ և շատ երգիչներ սկսեցին յօրինել և երգել ս. Էջմիածնին

նուիրում էրդեր: ԺՆ. դարի բանաստեղծ Առաքել Բաղդիչին Էջմիածնին նուիրած իւր Ներբողի իւրաքանչիւր տունը սկսում է «Էջմիածին» բառով, ըստ այսմ. «Էջմիածին կաթուղիէ . . . Էջմիածին պարծանք Հայոց . . . Էջմիածին ժողովարան . . . Էջմիածին տեղ նորոգման . . . (Կ. Կոստանեանց Ողբ ի ս. կաթուղիէն, եր. 19): Հ. Ալիշան կարծում է, թէ Վաղարշապատի կաթուղիէն Էջմիածին է կոչուել ԺՆ. դարից ոչ առաջ (Այրար. եր. 210): Ըստ մեզ՝ Արարատեան ժողովուրդը անյիշատակ ժամանակներից «կաթուղիէ Վաղարշապատայ» իւր ականջին խորթ ու կրկնակ բառի տեղ դործ է անել Էջմիածին բառը. այդ անյիշատակ ժամանակը կարող է մինչև ժ. դարը հասնել: Ժողովուրդին սիրելի անունը հետզհետէ մուտք է դործում դրականութեան մէջ, և ԺՆ. դարում արդէն դառնում է պաշտօնական անուն:

6. Տարագիր հայրապետանոցի խնամքը կաթուղիէի վերայ. — Դուինը հեռի չէր Վաղարշապատից, ուստի և Դուինում գահակալող հայրապետները, որոնցից մի քանիսը կաթուղիէի միաբաններից ու վանահայրերից էին (Կոմիտաս, եղբ. Լէն.) մեծ խնամք ունէին կաթուղիէի վերայ. և այս՝ շատ պատճառներով. — Նրանք իրանց մօր կաթի հետ ներշնչել էին այն օգը, որ համակուած էր կաթուղիէի մասին աւանդութիւններով, ս. Լուսաւորչի յիշատակով և Հայոց դարձի պատմութիւններով. նրանց սրտի և հոգու մէջ վառ էին կաթուղիէի մասին ամեն մի հայի համար նուիրական աւանդութիւնները, ս. Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը, Տրդատ թագաւորի քրիստոնեայ դառնալը ս. Լուսաւորչի քարոզութեամբ: Նրանց ոգևորում էր այն աւանդութիւնը, թէ Տրդատ ս. տաճարների հիմքերի համար Մասիս նուիրական սարից քարեր է բերել. նրա կին, Աշխէն թագուհին, և քոյրն՝ Խոսրովիդուխտ, շինութեան համար ջուր ու առաջ էին կրում: Նրանց ոգևորում էր կաթուղիէն, որովհետև այնտեղ սկսուեց հայ դպրութեան զարգացումն ու ս. Գլքի թարգմանութիւնը ս. Սահակի և Մեսրոպի առաջնորդութեամբ:

Նրանք ամեն օր տեսնում էին այսքան նուիրական դէպքերի հանդիսարան Վաղարշապատու Կաթողիկէն, շատ բնական է, որ անտարբեր չէին կարող մնալ:

7. Կաթողիկէի մոռացութեան մասնուելը.— Բագրատունեաց զօրանալով և Յովհաննէս Զ. պատմաբանի մահուամբ Հայրապետական Աթոռը աստանդական վիճակի ենթարկուեց. ինքն Յովհաննէս Կաթողիկոս մի անգամ միայն, և այն ևս Բաբգէնի՝ Նոր Քաղաքում գումարած ժողովի մասին խօսելիս զգացմամբ յիշելով Կաթողիկէի անունը, էլ բոլորովին չի յիշատակում, թէ և իւր ժամանակին յարակից դէպքերը նկարագրելիս՝ մի քանի անգամ յիշում է Վաղարշապատի անունը: Ստեփաննոս Բ.-ից մինչև Անանիա Մոկացին (925—965 թ.) հայրապետները Աղթամարում և Վասպուրականի այլևայլ տեղերում վարեցին իրանց իշխանութիւնը: Վահան Սիւնեցու և Ստեփաննոս Գ.-ի անյաջող կաթողիկոսութիւնից յետոյ 972 թ. Անույ ժողովով կաթողիկոս ընտրուեց Անանիա Մոկացու քեռորդի Արշարունեաց եպիսկոպոս Խաչիկը և Շիրակի Արգինայում վարեց իւր իշխանութիւնը, մինչև որ 993 թ. Սեանի վանահայր Սարգիս Ա.-ի ընտրութեամբ Հայրապետական Աթոռը, թէ և ժամանակաւոր, կայան գտաւ Անիում, որ Բագրատունեաց մայրաքաղաքն էր:

Արագած լեռան պէս ահագին անջրպետը, Վասպուրականցիների ու Մոկացիների կաթողիկոս ընտրուելը, որոնք գուցէ ամենեւին տեսած էլ չէին Վաղարշապատու Կաթողիկէն, շատ բնական պատճառ է, որ Կաթողիկէն մոռացութեան տրուէր:

Կաթողիկէն աւելի ևս մոռացութեան մատնուեց հայրապետների կողմից, երբ Բագրատունեաց անկմամբ և Պետրոս Գետադարձի թափառաշրջիկութեամբ Հայրապետական Աթոռը կորցրեց իւր կայանը, և հետևապէս՝ իւր վեհութիւնը: Թափառական Պետրոս Գետադարձը վախճանուեց 1058 թ. Սեբաստիայում տարագրութեան մէջ: Պետրոսի քեռորդի և յաջորդ Խաչիկ Բ.-ը 1064

Թուին վաթճանուեց Թաւ-Բլուրում: Խաչիկ Բ.-ին 1066 թ. Ծամնդաւում յաջորդեց Գրիգոր Վկայասէրը: Յաջորդող հայրապետները աստանդեցին Հոնիում, Անիում, Թաւ Բլուրում, Ծովքում և 1147—1294 թ. տնտեսական զուգակցում: Վերջապէս 1294 թ. Գրիգոր Անաւարդացու կամ Անարդարացու օրով հայրապետական Աթոռ տեղափոխուեց Սիւս և այնտեղ մնաց մինչև 1441 թիւը:

8. Հայրապետացի օսարասիրուիւնը. — Որքան հայրապետական Աթոռ հեռանում էր կենդանից, այնքան հայրապետանոցում զօրանում էր հակամիտութիւնը դէպի օտարները. այնքան թուլանում էին մայրենի եկեղեցու կարգերի և կանոնների նախանձախնդրութեան հոգին ու եռանդը. այնքան նուազում էր խնամքը դէպի Վաղարշապատի Կաթողիկէն: Օտարութեան դատապարտուած հայրապետների մէջ կային լուսամիտ անձինք ևս, որոնք զգում էին օտարութեան ծանրութիւնը. այսպիսի լուսաւոր անձերից մէկն էլ ս. Ներսէս Շնորհալին էր, որ դառնութեամբ գրում էր (Առ համօրէն հայասեռ աղինս) . . . «քաղաք թագաւորական և բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անգնանոր նստելով յԱթոռ հայրապետութեան և վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերում զաստուածային պատուիրանս ըստ առաջին հայրապետացն և վարդապետաց: Այլ եւք իբրև զայծեամն յորտորդաց և ի շանց փախուցեալք ի դիւղից կամ յագաբակաց, յորոց ունիմք և ոչ մի» (Թուղթ ընդհ. տպեալ յԷջմ. 1865, եր. 8—9): Սակայն ինքն Ներսէս Շնորհալին ևս եկեղեցիների միութեան համար բանակցութեան մէջ էր բիւզանդական արքունիքի հետ, և եթէ թուլացած չը լինէր նրա մէջ սէրը դէպի մայր երկրի սրբութիւնները, կարող էր գտնել այնտեղ և՛ քաղաք բազմաժողով, որպիսի էր Անին, որ դեռ աւերուած չէր, և՛ մայրաքաղաք վանքեր, որպիսիք էին, եթէ չասենք Վաղարշապատու Կաթողիկէն, Հաղբատ, Սանահին, Բջնի, Տաթև, ս. Թադէոս առաքեալի վանքը Արտաղում: Խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ, երբ արևել-

քում սկսեց զօրանալ կաթողիկոսութիւնը, Շնորհալուն յաջորդող հայրապետներն էլ սկսեցին հակամիտութիւն ցոյց տալ դէպի Հռովմ: Օտարասիրութեան ապացոյց են Հռովմայի Բ. ժողովը (յօդ. Գ.) 1179 թ., Սոյ Ս. ժողովը 1204 թ., Սոյ Ն. ժողովը 1307 թ. ևն.: Պահլաւունիների և Լամբրոնի իշխանների յունասիրութեան մի այլ պատճառն էլ նրանց իշխանական ծագումն էր ու բիւզանդական արքունիքից յարգուած ու պատուած լինելը: Այս իշխանական տները—Պահլաւունիք միմեանց յաջորդող մի քանի կաթողիկոսներով և Լամբրոնի իշխանները, որոնցից էր Ներսէս Լամբրոնացին — Ռուբինեան ազգային իշխանութեան հետ էլ լաւ յարաբերութեան մէջ չէին: Պարտական ենք Արեւելեան կամ բուն Հայաստանի վանական հաստատութիւններին (Հաղբատ, Սանահին, Սիւնիք), որոնք յանձին Գրիգոր Տումէորդու, Գրգայրեցու և Ստեփաննոս Օրբելեանի, նշաւակելով կիլիկեցւոց օտարասիրութիւնը, պաշտպանեցին հայ եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը: Սիւնիքի Ա. ժողովը 1294 թ. կազմուած Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանի նախագահութեամբ ու Արեւելեան վարդապետների մասնակցութեամբ, վերջին ժողովն է, ուր միանգամ ընդ միշտ աստհովուեց հայ եկեղեցու առանձնայատուկ դրութիւնը կաթողիկոսութեան և այլ եկեղեցիների ոտնձգութիւններից:

Այսպէս, Կիլիկիայում ապաստանած հայրապետների կրօնական խնդիրներում օտարասիրութեան դէմ տեսնում ենք Արեւելեան կամ բուն Հայաստանի հոգեւորականութիւնը ախոյեան կանգնած, իսկ Պահլաւունիների ու Լամբրոնացիների հակազգային ուղղութեան դէմ Ռուբինեանների (Տէս Ծերենց, Թորոս Լեւոնի): Բնկաւ Ռուբինեան հարստութիւնը, յաջորդեց կիսակաթողիկ Լուսինեան ցեղը, կաթողիկոսութիւնը ազատ աստարեզ գաւառ: Կաթողիկոսութիւնը այնպիսի ուժ ստացաւ Լուսինեանների օրով, որ հայք իրանք, այս կործանիչ ուժը խորտակելու համար Լեւոն Զ.-ին, ըստ Դարգելու Լեւոն Ե.-ին, մասնեցին Նգիստասի սաւթանի ձեռքը:

9. Հայրապետական արքունի Վաղարշապատ տեղափոխուելը.— Կիլիկիայում բրիտանաց իշխանութեան անկմամբ, բարոյապէս ընկնում է Սոյ Հայրապետանոցն էլ։ Ազգը էլ չի կարողանում հանդուրժել Սսի վերջին կաթողիկոսների ապօրինի և դայթակղեցուցիչ արարքներին։ Նոյն ինքն կիլիկեցիք դիմում են Արևելեան հայերին չարիքի առաջքը առնել՝ Հայրապետական Աթոռը տեղափոխելով իւր բնավայրն Վաղարշապատ։ Ազգը առաջարկում է Սոյ վերջին կաթողիկոս Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեանին դալ Էջմիածին և այնտեղ դահակալել. երբ նա հրաժարւում է, Թոմա Մեծօփեցու ձեռնադրեցութեամբ 1441 թ. գումարւում է Վաղարշապատի Զ. Ժողովը, ուր Վաղարշապատի Կաթողիկէն կամ ս. Էջմիածինը հրատարակւում է Հայրապետարան՝ իսկ Կիրակոս Վերապեցին՝ կաթողիկոս ամենայն հայոց։ Գրիգոր Մուսաբէկեանը շարունակեց կրել կաթողիկոս կոչումն, և ազգը, իւր թշուառութեան օրերում, չը կամենալով նոր խռովութիւնների տեղ տալ՝ լռելեայն թոյլ տուեց Սսի կաթողիկոսութիւնը որպէս մասնաւոր թեմ, իւր վիճակների համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու և միւռոն օրհնելու իրաւունքով։ Սակայն Սոյ կաթողիկոսները իրանց իրաւանց չըջանից դուրս դալով միշտ խռովութիւնների պատճառ էին դառնում. նրանց ապօրինի վարմունքի համար ներքին խռովութիւններն էլ Սոյ թեմում անպակաս էին։

10. Հայրապետանցի դրութիւնը Էջմիածնում.— Էջմիածին տեղափոխուած Հայրապետանոցը սկզբում շատ էլ նախանձելի վիճակ չունէր։ Հայրապետների վերայ ծանրանում էին նախ և առաջ դարերով ամայացած ս. Էջմիածինը նորոգելու և նիւթապէս ապահովելու հոգսը, երկրորդ՝ ազգի բարոյական շինութեան գործը և երրորդ՝ մահմետական բռնակալների անիրաւ պահանջների պատասխանատուութիւնը։ Առաջին և երկրորդ պարտքերի կատարման մէջ ցանկալի յաջողութիւնը չէին կարողանում ունենալ, որով և ազգը յուսախաբութեան մէջ էր մնում։ Վաղարշապատ տեղափոխուած Հայրապետանոցում մո-

ռացութեան էին տրուել հայրապետանոցի աւանդական կարգ ու կոնսնները, ամեն քայլափոխում նկատելի էին կամայականութիւն և անսահման թուլութիւն: Տիրող մահմետական իշխանները թէ կիլիկիայում և թէ Արարատում կաշառ առնելու ականալութեամբ քաջալերում էին փառամոլ հոգեորականների ոտնձգութիւնները, և այս իսկ պատճառով միաժամանակ մենք տեսնում ենք Էջմիածնի կամ Սսի անուամբ մի քանի կաթողիկոսներ:

Ս. Էջմիածնում այս դրութիւնը շարունակուեց 1441—1629 թ., երբ Մովսէս Գ. Սիւնեցին կաթողիկոս ընտրուելով իւր մաքուր վարք ու բարքով և անբասիր դործունէութեամբ սկիզբն դրեց ս. Էջմիածնի նիւթական և բարոյական վերածնութեան: Մովսէս Գ.-ին 1633 թ. յաջորդեց Փիլիպպոս Աղբակեցին, սա ամեն բանով հետևող գտնուեց իւր նախորդին: Սրա օրով ս. Էջմիածնում նորանոր շինութիւններ եղան և այնքան բարեգարգուեց, որ օտարների աչքում ևս նախանձելի էր: Հ. Ալիշան իւր Այրաւրատ դրքում (եր. 232—233) թարգմանաբար մէջ է բերում Փրանսացի ուղիոր Տավերնիէի (Tavernier) նկարագրութիւնից ս. Էջմիածնի ճոխութեան վերաբերեալ հետեւեալ կտորը. «Իսկ վառն ճոխութեան սպասուց և զարդարանաց եկեղեցւոյն (ի նուիրաց հայոց) ասէ, ոչ ուրեք հաւասար նմին տեսեալ յեկեղեցիս քրիստոնէից: Բովանդակ դասն սլըճնեալ էր վեներտիկան օսկեգիպակաւ և դետինն ընտիր կապերաիւր: Ի վերայ սեղանոյն բազմէր խաչն ի միջի վեց օսկեղէն աշտանակաց, իսկ ի վերայ աստիճանացն չորք մեծամեծ աշտանակք արծաթիք հինգ ոտնաչափ բարձրութեամբ»:—Տավերնիէի նկարագրած ճոխութեան և ոչ մին կայ այժմ. ոչ վեներտիկան օսկեգիպակը, ոչ օսկի աշտանակները և ոչ հինգ ոտնաչափ աշտանակները. ժի. և ժի. դարերում կրկնուող ասպատակութիւններին աւար են դնացել դրանք:

Մինչև 1627 թ. երբ ս. Էջմիածինը սկսեց նորոգուել՝ ժամանակակից Առաքել պատմագիրը (եր. 232—234. տպ. յէջմ. 1884 թ.) ս. Էջմիածնի դրութիւնը այսպէս է նկա-

րագրում. «Ոչ գիրք, զի ոչ էր անդ ժամ տաել և կամ ընթերցումն. ոչ զգետ և շուրջառ, զի ոչ էր ժամակարգութիւն և սլառարագ, մինչ զի Քրիստոսի Իշման Տեղն և սուրբ սեզանն ոչ ունէին ծածկոց, ոչ կանթեղք . . . կաթողիկոսունքն՝ անդ յէջմիածին ոչ բնակէին, այլ յերեան քաղաք, ի կաթողիկէ եկեղեցւոյն և կամ շրջակայութիւնս աշխարհաց. բոլոր սևագլուխք ոմանք սիրիքորք և դռնհիկք, որպէս զգիւղական հոգադործս, որք վարնորդ մշակօք բնակէին յէջմիածին»։ — Այս և Տալերնիէի նկարագրութիւնը կարգաւիտ՝ մարդ զարմանում է թէ այնպիսի կարճ ժամանակում (1627—1655), 28 տարուայ ընթացքում, ինչպէս հնար եղաւ ս. էջմիածինը այնքան ճոխացնել։ Այս, սգևորութեան, բարի ցանկութեան, եռանդի և բարեք վարչութեան շնորհիւ ամեն ինչ հնարաւոր է, ամենայն դժուարութիւն յաղթելի է։ Հենց մեր ժամանակում՝ 1892—3 թ. կառուցուեց Մայր տաճարի արևելեան կողմը երկյարկ մի մեծ և հոյակապ շինութիւն՝ միաբանների համար. 1893—97 թ. ս. Հռիփսիմէի վանքը շրջապատուեց սրբատաշ քարեայ պարսպով, վանահայրական գեղեցիկ բնակարանով և այլ հարկաւոր շինութիւններով շնորհիւ Նրեմիա Արքեպիսկոպոսի։

11. Փիլիպպոսի հոգսերը եւ Սսի Սիմէօն կաթողիկոս. — Փիլիպպոս կաթողիկոսը իւր նախորդի շնորարական գործերը առաջ առնելով՝ միջոց էր գտնում ի սփռուած աշխարհի վայրաժատին եղած հայերի վիճակովն էլ զբաղուել։ Նրա աչքից չէին վրիպում ոչ Նիկիոյ Թորոսովիչի անմիտ և եղուխանների խորամանկ ջանքերի շնորհիւ Լեհաստանի հայոց ողբալի վիճակը, ոչ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի խառնակ և անմխիթար գրութիւնը և ոչ Կիլիկիայի կաթողիկոսների յաւակնութիւնները. Կիլիկիայի կաթողիկոսների՝ որոնք իրանց թեմի շրջանից դուրս վիճակների գործերին խառնուելով՝ մեծամեծ խռովութիւնների պատճառ էին դառնում։

Փիլիպպոս կաթողիկոսը մի կոնդակով Սոյ Սիմէօն կաթողիկոսին ի գգուշութիւն է հրաւիրում և մի այլ շրջաբե-

րական կոնգակով էլ յորդորում է Տաճկաստանի հայերին իրանց հաւատարմութեան ուխտը անսասան պահել զէպի Մայր եկեղեցին, զէպի ո. Էջմիածինը և զէպի ամենայն հայոց կաթողիկոսը: Ահա այս կոնգակներին ի պատասխանի՝ Սոյ Սիմէօն կաթողիկոսը գրում է մի թուղթ, որ մենք մտադրուեցինք հրատարակել և որի մասին յետոյ:

Հայրապետական Աթուր 1441 թուին ո. Էջմիածին տեղաբնակներուց յետոյ, ինչպէս վերն ասացինք, Սուրբ կաթողիկոս անունը շարունակեց կրել Սոյ վերջին կաթողիկոս Գրիգոր ԺԱ. Մուսաբէկեան. նրա յաջորդները կրում էին «կաթողիկոս տանն Կիլիկիոյ» անուանումը: Սկզբում թէ ինչ քաղաքներ և վիճակներ էին մտնում Կիլիկիոյ թեմի մէջ՝ որոշ չէ կարելի ասել: Սոյ Սիմէօն կաթողիկոսի թղթից կարելի է ենթադրել՝ որ Կիլիկիոյի ամենամերձ քաղաքներն անգամ — Անկիւրիա, Ղոնիա կամ Իկոնիա, Կեսարիա, Մերաին և ըն. Էջմիածնի իրաւասութեան տակ էին: Սակայն Սիմէօնը իւր թղթի մէջ երբևէ ստղծը Սոյ թեմ է համարում, թէև հաստատ է, որ երեստղծը միշտ ո. Էջմիածինն է վիճակուած եղել:

12. Էջմիածնին վիճակուած տեղերն ամենայն ուրեք. — ԺԸ. դարի վերջին կիսին Օսմանեան պետութեան մէջ, ինչպէս ասանգում է ամենայն հայոց կաթողիկոս Սիմէօն երեանցին (Չամբա գլ. Ե. Զ.) Էջմիածնին վիճակուած հայաբնակ գաւառները երկու տեսակ էին — նուիրակական և տէրունի: Նուիրակական կոչում էին այն գաւառները, ուր ո. Էջմիածինը նուիրակներ էր ուղարկում և այդ նուիրակների ձեռքով երեք տարին միանգամ ստանում էր նուիրակական, գանձանակական, հոգեբաժնական, և կտակով աւանդուած արգիւնքներն ու վիճեղէն, այսինքն սուրբ կայական, յիշատակիքը, որպիսի են զգեստ, անօթ, սպասեւն: Առաջնորդական այն գաւառներն էին կոչում, ուր առաջնորդական արգիւնքներն էլ ստանում էր Էջմիածնի ներկայացուցիչը:

Նուիրական տեղերն էին. — Տաճկաստանում. —

1. Կ. Պօլիս, 2. Էտրնէ կամ Ադրիանուպօլիս, 3. Փոքր-

Ասիական քաղաքները, 4. Ռումելու երկիր (Խորիմ, Բեսարաբիա, Ռումանիա), 5. Թոխատ, 6. Էնկիլարիա, 7. Էրզնուրում, 8. Կարս, 9. Բայազիտ, 10. Վան, 11. Դիարբեքլի՝ իրանց շրջակայքով։ Սիմէօն կաթողիկոսը յիշուած կենդրօններին ենթակայ տեղերը անուն անուն յիշում է բացի Էրզնուրից, Վանից և Դիարբեքլիից։

Պարսկաստանում.—1. Սապահան, որ է Նոր-Ջուղայ, 2. Դաւրէժ, 3. Նախիջևան, 4. Երևան՝ իրանց շրջակայքով։

Առաջնորդական կենդրոններն էին. — 1. Ջմիռնիա, 2. Բաղդաատ և Բասրա իրանց շրջակայքով, որի մէջ մըտնում էին Հնդկայք ևս, 3. Գիլանու երկիրը (Ռաշտ, Անզալու, Սալիան, Մազանդարան, Լանքարուտ կամ Լէնքորան), 4. Վրաստան, 5. Ռուսաստան—Աթդէրխան, որին ենթարկւում էին Ռուսաստանի բոլոր հայերը։

13. Սոին վիճակուած սեղեր. — Սոյ Սիմէօն կաթողիկոսի (Ժ. Է. դար) և ս. Էջմիածնի Սիմէօն կաթողիկոսի (Ժ. Բ. դար) առաջ բերած անուններից կարելի է եզրակացնել, որ Սոյ կաթողիկոսութեան ենթարկւում էին Հալէպի և Ադանայի կուսակալութիւններին ենթարկուող հայաբնակ գաւառները։ Սոի թեմը Եփրատից գէպի արևելք և Հալէպի կուսակալութեան արևելեան և հարաւային սահմաններից դուրս չէր գալիս։ Այս նկարագիրը աչքի առաջ ունենալով՝ 1441 թուից յետոյ Սոին վիճակուած էին միայն այն քաղաքները, որոնց ցուցակը դնում ենք, քաղելով սինօդի դործերից (դործ սինօդի 1882 թվի № 137 մասն I. և 1891 № 58) և Կ. Պոլսոյ ազգային հիւանդանոցի 1901 թ. ընդարձակ օրացուցից եր. 410)։

Սինօդի ձանաչած քեմեր.

և. Պոլսի պատրիարքարանի ցուցակ.

1. Սիս
2. Ադանա
3. Բերիա կամ Հալէպ
4. Անթափ

1. Սիս
2. Ադանա և Բերեքէթ
3. Հաճըն
4. Հալէպ և Իսկէնդէրուն

5. Հաճին	5. Այնթափ և Քիլիս
6. Մարաշ	6. Անթաքիա (Անտիոք)
7. Զէյթուն	7. Մարաշ
8. Անտիոք և Պելէն (Անթաքիա)	8. Զէյթուն և Ֆոնսուզ
9. Եօզղատ	9. Մալաթիա
10. Կիւրուս	10. Եօզղատ
11. Տիվրիկ (Տաւրիկ)	11. Կիւրին և Մանսանճըզ
12. Մալաթիա և Պէշիան	12. Տիֆրիկ
13. Տարինսէ	13. Տարէնտէ

Այսպէս՝ Սոոյ թեմը սահմանափակուած է Տաւրոս և Անտիտաւրոս լեռների շղթայով, որ հարաւ արեւմուքից ձգուած է դէպի հիւսիս արեւելք մինչև Եփրատ գետը, արեւելեան կողմից՝ Եփրատ գետով, իսկ հարաւից՝ Հալէպի կուսակալութեան հարաւային սահմանով։ Բայց Սըսոյ կաթողիկոսները օգուտ քաղելով հանդամանքներից՝ իրանց իշխանութեան սահմանից դուրս էին գալիս, էջմիածնին վիճակուած թեմերի համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելով և կարգադրութիւններ անելով։ Խնդրիս նիւթ եղող Սսի Սիմէօն կաթողիկոսը իրան արդարացնում է առարկելով՝ թէ իւր նախորդներն ևս եպիսկոպոսներ են ձեռնադրել Ղոնիայի, Կեսարիայի, Մերտինի, Մարսուանի և Անկիւրիայի վերայ։

14. Երուսաղէմի ժողով. — Իւր նախորդից արդէն բարեկարգուած հայրապետանոցն ու հայրապետական իշխանութիւնը ժառանգելով Փիլիպպոս կաթողիկոսը չէր կարող անտարբեր մնալ դէպի տմեն մի դործողութիւն, որ աղգի մէջ խռովութիւն և ս. էջմիածնի իրաւանց սահմանափակման պատճառ էր լինելու։ Երջանկայիշատակ Փիլիպպոս կաթողիկոսը իւր աղգարարութեան համար Սոոյ Սիմէօնից շատ կոպիտ պատասխան ստանալով՝ որոշեց գնալ Երուսաղէմ և վերադարձին Կ. Պօլիս հանդիպելով՝ կարգի դնել այնտեղի խառնակ գործերը։ Մինչև Փիլիպպոսի Երուսաղէմ հասնելը՝ վախճանուել էր Սոոյ Սիմէօնը և նրան Եյաջորդել Ներսէսը, որ բարեբաղդաբար Երուսաղէմում գտնուեց։

Փիլիսոփայութեան Երուսաղէմի Աստուածատուր պատրիարքի
Գործակցութեամբ և Սոյ ներսէսի ներկայութեամբ հո-
գեւորականներէց և աշխարհականներէց մի ժողով կազմեց
Երուսաղէմում, ուր կարգի գրուեցին կաթողիկոսական
երկու աթոռների միջև տարակուսութիւն յառաջացնող
խնդիրները: Առաքել պատմագիրը (եր. 331—333. հրատ.
1896) ամբողջութեամբ մէջ է բերում ժողովի կանոնները.
նոյնը երկրորդում է Հ. Չամչեան (պատմ. հայոց հատ. Գ.
եր. 628—629) քաղելով Առաքելից:

Այս կանոնները, որ մեր եկեղեցու վարչութեան զա-
նազան մասերի պարտքերն ու իրաւունքներն են պարզա-
բանում, աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ, և ահա այն.

«Առաջին է սէր և միաբանութիւն երկուց աթոռաց
կաթողիկոսացն Էջմիածնի և Սոյ, և իւրաքանչիւր կա-
թողիկոս զիւրոյ վիճակի նուիրեալն ձեռնադրեսցէ և մի
զայլոյ. և թէ գէտ լինիցի զի ձեռնադրեսցէ յայլմէ վիճակէ
զոր, յիւրում վիճակին տեղաւորեսցէ զնա. և ձեռնադրեալն՝
թէ յայնմ կաթողիկոսի վիճակէ փոխեսցի յայլ կաթո-
ղիկոսի վիճակ, անընդունելի լիցի:

Երկրորդ՝ զի ինքն նուիրեալն ես մի համարձակեսցի
առ այլ կաթողիկոս գնալ՝ թողլով զիւրն, այլ առ իւր
կաթողիկոսն:

Երրորդ՝ զի թարց խնդրանաց ժողովրդեան և վկա-
յական թղթոյ մի ձեռնադրեսցի որ յեպիսկոպոսութիւն:

Չորրորդ՝ ամենեւին զինչ և իցէ պատճառաւ որ եպիս-
կոպոս զայլոյ վիճակ մի յափշտակեսցէ:

Հինգերորդ՝ միոյ վիճակի մի լիցին երկու եպիսկո-
պոսք, և երկու առաջնորդք, բայց թէ կարի մեծ ինչ
պատճառ ի մէջ դայցէ:

Վեցերորդ՝ մի համարձակեսցի եպիսկոպոս՝ յայլմէ
վիճակէ զոր ձեռնադրել, ապա թէ համարձակեսցի լուծցի
ինքն և իւր ձեռնադրեալն:

Եօթներորդ՝ զի եպիսկոպոս թէ ոչ հրամանաւ կա-
թողիկոսին իւրոյ՝ այլ կաշառօք և այլազգեաց բռնութեամբ

Համարձակեալ իշխեսցէ այլոյ վիճակի, լուծցի ի կարգէն։
Ութերորդ՝ մի համարձակեսցի ոք վարդապետ ան-
խըտրաբար տալ իշխանութիւն վարդապետութեան ամե-
նայն ումեք. եթէ ոչ իցէ նուիրեալն կատարեալ ուսմամբ՝
և առաքինութեամբ, և հասակաւ, և աստուածային եր-
կիւղիւ՝ և վկայեալ յամենեցունց, զի այսու պատճառաւ
բազում՝ անկարգութիւնք և դայթակղութիւնք մտին յե-
կեղեցի, և թէ ստունգանեալ քամահիցեն զայս հրաման,
տուող իշխանութեանն անկցի ի պատուոյն. և առող իշ-
խանութեանն անընդունակ լիցի։

Իններորդ՝ քահանայ և այլ ժառանգաւոր յիւրմէ
եպիսկոպոսէ ընկալցի ձեռնադրութիւն հաւանութեամբ
իւրոյ ժողովրդեանն, և թէ ոչ այսպէս, լուծցի ի կարգէն։

Տասներորդ՝ զիրաւունս և զհասոյթս՝ որ ի ժողովըր-
դենէն կարգեալ է եպիսկոպոսաց և երիցանց, ըստ հրա-
մանի հայրապետական կանոնաց, առցեն եպիսկոպոսք և
երիցունք, և մի զմիմեանս զրկեսցեն, որոց վասն տըր-
տունջ և դժգոհութիւնս յոլովս լսեմք հանապազ։

Մետառաներորդ՝ երիցունք մի զրկեսցին զիրեարս՝
զմիմեանց ծուխն և զհասոյթն յափշտակելով. կամ կեղ-
ծաւոր բարեձեւութեամբ և կամ այլազգեսաց բռնութեամբ,
այլ իւրաքանչիւր ոք իւրով բաժնաւն բաւականացի, և
թէ ոչ այսպէս, վստահօղն լուծցի ի կարգէն։

Երկուտասներորդ՝ յորժամ հանդերձեալ իցեն զնել
նշան ումեմն աղջկան յաղաքս ումեմն երիտասարդի. մի
իշխեսցեն առնել զայն կանայք, կամ ժողովրդականք,
կամ երիցունք առանց բազում քննութեան. և կամ
առանց գիտելոյ առաջնորդին. այլ քահանայքն քարո-
ղեսցեն բազում աւուրս ի մէջ եկեղեցւոյն, և ծանու-
ցեն առհասարակ ամենեցուն, զի գուցէ ոք տեղեակ իցէ
ազգացեղութեան նոցա, որոյ ի լսելն՝ եկեալ յառաջա-
դոյն ծանուցէ. և այսպէս յետ բազում քննութեանց՝
թէ ոչ դոցի ազգացեղութիւն ի մէջ նոցա, ապա յայտ
յանդիման ամենայն քահանայից և ժողովրդոց՝ քահա-
նայք օրհնեսցեն զնշանն զայն՝ և հաստատեսցի դորձն։

Երեքտասաներորդ՝ այլի երկցունք, թէ իցեն պարկեշտք և ծերք, և կամ ունիցին մանկունս սնուցանելոյ՝ կացցեն յեկեղեցին, և թէ ոչ այսպէս, գնասցեն ի վանս և յանապատս. և թէ ոչ գնասցեն, ի բաց կացցեն ի ժառանգութենէ և ի կարգէ»:

15. Սսի կաթուղիկոսների ոսնագութիւնները. — Սակայն այս կանոնները կարճ ժամանակ միայն ունեցան բարերար ազդեցութիւն մեր եկեղեցական վարչական կազմի մէջ: Երևանցի Սիմէօն կաթուղիկոսը այս ժողովից մի դար յետոյ Սոյ վերաբերութեամբ գրում է (Ձամբռ գլ. ԺԲ. եր. 98 — 99). «Տես դու այժմ զՍսեցւոյ կանոնապահութիւնն, որոց կաթուղիկոսք եպիսկոպոս ձեռնադրեն, որոց չեւ ժամանակ սարկաւագութեան, որոց ոչ զուստին գիտեն և ոչ զորպէսն, և մանաւանդ բազմիցս մին զմին ընկենու և զտեղին յաջորդէ և երկուքն ևս զեպիսկոպոսունս ձեռնադրեն: Որպէս ի մերում ժամանակի Ղուկասն ընկեցեալ ի Հաճին գեօղն նստէր և Միքայէլն ի Սիս. Ղուկասն զշատս ձեռնադրէր քան զՄիքայէլն՝ միոյ հօխոյ զահֆէի և այլովք այսպիսօք: Ի գնտախոս արեղայի միոյ ղէշն առեալ ձեռնադրեաց ղինքն եպիսկոպոս. ի միւս օրն ձեռնադրեալն ղէշն իւր առեալ փախեաւ: Նմանապէս և եպիսկոպոսունքն յածեալ ի վիճակս որոյ և իցէ՝ չըջեալ ի տանէ ի տուն, ի ծակէ ի ծակ, ձեռնադրեն զբահանայս և զայլ աստիճանաւորս, չը գիտելով ղինչ լինեն: Եւ վարդապետքն՝ ոչք չեւ են ժամանեալ ի Ի. (20) ամս, ընդ տըրեղայութեանն առնուն զծայրագոյն դաւաղան, յորս գրէթէ ոչ գտանի արեղայ և մասնաւոր վարդապետ, այլ որք ենն՝ են ի ծայրագոյն աստիճանի: Թողցուք զայսպիսիս: Յաւուրս Ղաղարու կաթուղիկոսին մերոյ ճահկեցւոյ (ի ՌՃՂԸ — 1749 թ.) . . . Միքայէլ կաթուղիկոսն Սոյ եկն ի Կոստանդնուպօլիս, և անկաւ առ յոմանս իշխանս ի տանէն Սոսոյ, և կամէր սոն ածել ի վերայ Էջմիածնի խնդրելով ի վիճակաց սորին զսմանս նահանգս զսահմանակիցս վիճակին իւրոյ . . . »:

16. Հոգեւոր վարչութեան անկեալ վիճակը. — Սակայն ժէ. ժը դարերում միայն Սոյ թեմում չէին գործւում այսպիսի ապօրինութիւններ. մենք գիտենք դէպքեր, որ ժթ դարի մէջ են կատարուել, օրինակ. ժթ. դարի եօթանասնական թուականի սկիզբներին ոմն Երեմիա եպիսկոպոս Տ. Սարգսեան Վանեցի «այցելու Հայաստանի» մեծահնչիւն տիտղոսով շրջում էր Տաճկաստանի հայաբնակ գաւառները և քահանաներ ձեռնադրում սիմօնականութեամբ. նա կամեցել է Կարսի վիճակում ևս, որ այն ժամանակ տաճկաց իշխանութեան տակ էր, քահանայ ձեռնադրել. Կարսի առաջնորդ հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Ռշտունի տեղական իշխանութեան ձեռքով հեռացնում է նրան. սակայն նա ժամադիր է լինում իւր ձեռնադրելիք տիրացուների հետ, որոնք համարեա բոլորն էլ անդրադէտ էին, և Կարսի սահմանից դուրս Բագրևանդի առաջին դիւղում ձեռնադրում է: Մենք այդպիսիներից երկրին պատահեցինք Ծպնի դիւղում, ուր հինգ քահանայ կային, և անհնարին եղաւ նրանցից ուրիշ դիւղերի համար քահանայ կարգել, որովհետև անկարող էին միայնակ ժամասել և օրէնք կատարել: Նման դէպքեր հարիւրներով կարելի է թուել: Եթէ հանդամանքները մեղներէին, կարող էինք յանուանէ յիշել, թէ ինչպէս մի թափառաշրջիկ եպիսկոպոս մի անչափահաս պատանու քահանայ է ձեռնադրում: Բայց մենք գառնանք բուն խնդրին:

17. Սսի եւ Աղքամարի կաթողիկոսական ընտրութիւն եւ կաթողիկոսների յարաբերութեան խնդիր. — Սսի և էջմիածնի յարաբերութիւնները *) աւելի սուր կերպարանք ստացան Սսի վերջին Մկրտիչ կաթողիկոսի և ամենայն հայոց Դէորդ Դ. կաթողիկոսի օրով: Սոյ թեմը, յանձին ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանի, և Աղթամարայ թեմը յանձին Յովհաննէս վարդապետ Սեթեանի 1866 թ. յուլիսի 12 մասնակցեցին Կ. Պօլսոյ եկեղեցա-

*) Հայրապ. Հայաստ. Առաք. ս. եկեղ. և Աղթ. ու Սիս. Մատթ. եպիսկոպոս Իգմիրլեան 1881:

կան վիճակային ժողովին ամենայն հայոց հայրապետութեան համար ընտրելիներն եօթնանուն ցանկը պատրաստելու: Այս ցանկը պատրաստելուց մի երկու օր յետոյ նոյն եկեղեցական վիճակային ժողովը ղեկավարեց Աղթամարայ և Սոյ կաթողիկոսական գործերով: Ժողովը անվաւեր ճանաչեց թէ Աղթամարայ Խաչատուրի և թէ Սոյ Նիկողայոսի կաթողիկոսութիւնը, որովհետեւ նրանք ապօրինաբար էին գրաւել յիշեալ աթոռները: Որոշուցին նոր ընտրելիներ.

Աղթամարի համար	1. Յակովբեայ. Թովմազեան	23	ձայնով.
	2. Մկրտիչ վրդ. Խրիսեան	22	»
	3. Երեմիա վրդ. Բաղիշոյ	20	»
Սսի համար	1. Ներսէսեայ. Վարժապետ.	21	»
	2. Արիստակէսեայ. Աղանայի	17	»
	3. Յովհաննէսեայ. Եղեւսեան	15	»

Սսի և Աղթամարի ընտրելիների ցանկերը գործադրութիւն չըստացան. միայն Լճմիածնի կաթողիկոսական ընտրելիների ցանկը ուղարկուեց Ս. Լճմիածին, ուր համազգային ժողովի մէջ 1866 թ. սեպտեմբերի 15—17-ին Բուրսայի արքեպիսկոպոս Գէորգը ընտրուեց ամենայն հայոց կաթողիկոս որ և վարեց իւր իշխանութիւնը Գէորգ Դ. անուամբ: Այս համազգային ժողովին Տաճկաստանի հայերի 65 վիճակների կողմից Կ. Պօլսոյ պատրիարքի և տեղւոյն երեւոյթիսական ընդհանուր ժողովի յանձնարարութեամբ պատգամաւոր էին կարգուած հոգեւորականներից՝ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան և աշխարհականներից՝ Յակովբեայ Էփէնտի Նուրատունիեան:

Կ. Պօլսոյ Պօղոս Բ. պատրիարքը ընտրուած ու հաստատուած ամենայն հայոց Գէորգ Դ. հայրապետի ներկայութիւնը Կ. Պօլսում պատեհ առիթ համարելով՝ ներկայացնում է Նորին Սրբութեանը Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսական խնդիրը: Գէորգ Դ. 1867 փետրվարի 6-ին մի մասնաժողով է կարգում, որի մէջ էլ նաև Սսի ապագայ կաթողիկոս Մկրտիչ եպիսկոպոս Մարաշեցին: Մասնաժողովը յարաբերութեան հետեւեալ ծրագիրն է կազմում.

«Ա. Կաթուղիկոսունքն Սոյ և Աղթամարայ ընտրին ի վիճակայնոց իւրեանց և յընդհանուր ժողովոյն Կ. Պօլսոյ, յորմէ առաջարկին առ Վեհափառ Կաթուղիկոսն ամենայն հայոց ի վաւերացումն և ի հաստատութիւն»:

«Արդէն ի ցեղէ Աջադահեանց Սոյ բարձեալ է ընտրութիւն Կաթուղիկոսական ընդհանուր հաւանութեամբ ազգին, արժանաւորաց և եթ սեպհականելով զայն»:

«Բ. Կաթուղիկոսունքն Սոյ և Աղթամարայ զօժումն Կաթուղիկոսական ընդունին ի ձեռաց Վեհափառ Կաթուղիկոսի ամենայն հայոց ի ս. Էջմիածին»:

«Արդէն ըստ սմին օրինակի Ազուանից, Վրաց և Ասորոց Կաթուղիկոսունքն ձեռնադրէին ի սրբազան յաջորդէ Լուսաւորչին Հայաստանեայց»:

«Գ. Կաթուղիկոսունքն Սոյ և Աղթամարայ ըստ բազմամեան սովորութեան կարող են ձեռնադրել եպիսկոպոս՝ ընդունելով յառաջագոյն զգրաւոր հաւանութիւն Հայրապետին ամենայն հայոց»:

«Ձեռնադրեալ եպիսկոպոսունք ըստ թուոց թեմից վիճակի իւրեանց միայն պարտին լինել, զոր և պարտ է որոշել և սահմանել»:

«Դ. Կաթուղիկոսունքն Սոյ և Աղթամարի պարտին յիշել ի ս. պատարագի զանուն Վեհափառ Կաթուղիկոսին ամենայն հայոց, իսկ եպիսկոպոսունք, վարդապետք և քահանայք Սոյ և Աղթամարայ պարտին նախ յիշատակել զանուն Վեհափառ Կաթուղիկոսին ամենայն հայոց և յետոյ զանուն Կաթուղիկոսի վիճակին»:

«Ե. Վեհափառ Կաթուղիկոսի սրբոյ Էջմիածնի միայն է սեպհական ստորագրել Կաթուղիկոս ամենայն հայոց, իսկ Սոյ և Աղթամարայ Կաթուղիկոսոց կանդակաց վերտառութիւնն լինելոց է կաթուղիկոս սանն Կիլիկիոյ, կաթուղիկոս սանն Ադրամարայ. իսկ ստորագրութիւն նոցա կաթուղիկոս Սոյ, կաթուղիկոս Ադրամարայ»:

«Զ. Ի կրօնական գծուարին խնդիրս Կաթուղիկոսունք Սոյ և Աղթամարայ պարտին զվերջին սրոշումն ընդունել

յընդհանրական Հայրապետէ աճսի սրբոյ եկեղեցւոյ Հայ-
յաստանեայց»:

Գէորգ Դ. յարաբերութեան որոշումները յանձնում է
պատրիարքին դործադրելու, բայց չէ դործադրում (Հայ-
րապ. Հայաստ. առաք. ս. եկեղ. եր. 639 — 650):

Սսի Նիկողայոս և Աղթամարի Խաչատուրի ապօրինի
դրուումն յիշեալ կաթողիկոսական տթոռների դեռ չէր
վերջնականապէս կարգադրուած. Կ. Պօլսոյ կենդրոնական
վարչութիւնը ցանկանում էր ոչ միայն Սոյ Նիկողայոսի
և Աղթամարայ Խաչատուրի դործը կարգադրել, այլ ապա-
գայ անկարգութիւնների առաջին էլ բռնելու համար մի-
ջոցներ ձեռք առնել, ուստի և յանձնարարում է խառն
ժողովին «Սոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդրի
համար տեղեկագիր պատրաստել»: Տեղեկագիրը պատ-
րաստում է, բայց դարձեալ չէ դործադրում, վասն զի
տպագրած մի օրինակը հասնելով ս. Էջմիածին՝ Գէորգ Դ.
մերժում է յանուն Պօլոս պատրիարքի ուղղած մի աղ-
դարարական կոնդակով 1868 թ. ապրիլ ամսին:

Այս կոնդակի մէջ Սոյ Սիմէօնի և ս. Էջմիածնի Փի-
լիպոս կաթողիկոսների միջև եղած տարաձայնութիւն-
ների մասին ակնարկութիւն կայ ըստ այսմ. «Ո՞չ գիտէք
յաւուրս Փիլիպոս կաթողիկոսի, որ էր յամին 1651,
հակաթուքն այնոքիկ իբրև ապստամբը հռչակեալ կային
ամենայն ուրեք և ոչ երբեք կարէին համարձակ մուտ
դործել ի վիճակս Մայր Աթոռոյ ս. Էջմիածնի, ոչ յայն-
ժամ և ոչ յետ նորա ամենին: Զի թէպէտ եղաւ ան-
դանօր յերուսաղէմ ուխտ, ի միջի ունել սէր առ միմեանս
և այն յօգուտ համազգեաց, բայց ոչ իրաւասութիւն հա-
ւասար. վասն զի այլ է պայման սիրելոյ զմիմեանս և այլ
իրաւասութիւն իշխանութեան» (Հայապ. Հայաստ. եր.
711—735):

17. Կ. Պօլսոյ կենդրոնական վարչութիւնը Սսի կաթո-
ղիկոսական խնդրի առիքով.—Կ. Պօլսոյ կենդրոնական
վարչութեան մէջ դեռ հրատապ խնդիրներից առաջինն
էր Սիսն ու Աղթամարը. Գէորգ Դ. շատ հետաքրքրւում

էր այդ խնդիրներով, ուստի և 1869 թ. սեպտեմբերի 4-ին պատրիարքը ընտրուած Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը շնորհաւորելով Գէորգը նորընտիր պատրիարքի ուշադրութիւնն է հրաւիրում Սոյ և Աղթամարայ խնդիրը լուծելիս՝ պաշտպան հանդիսանալ ամենայն հայոց հայրապետի իրաւանց՝ որով և աղգի լրութեան միութեան սուրբ և մեծ գործին։ Գէորգը պնդում էր, որ Սոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսների ընտրութիւնը սահմանափակուի իրանց թեմերի մէջ։ Այս կանգակը որ տըրուած էր 1870 թ. յունվարի 2. թ. 9. զանազան մեկնութիւնների ենթարկուեց, իբր թէ Գէորգ կաթողիկոսը այդ կոնդակում Սսի և Աղթամարի համար դրած լինէր «թոյլ տալ մեռելոց թաղել զմեռեալս իւրեանց»։

Կ. Պօլսի ազգային ժողովը 1870 թուի Բ. Գ. Գ. Ե. 2. Ի. նիստերի մէջ զբաղուելով Սսի և Աղթամարայ խնդիրներով՝ յանգում է չորս կէտերի կամ առաջարկութեան, որոնց համառոտութիւնն է.

Ա. Ս. Էջմիածնի հայրապետը ս. Լուսաւորչի յաջորդն է. իսկ Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսները եկեղեցական անիշխանութենէ ծագած են և աստօրինաւոր։ Ազգային ժողովը, որ թուրքիաբնակ, բայց ս. Էջմիածնի թեմական հայոց ներկայացուցիչն է, պէտք չէ նրանց ընտրութեանը մասնակցի. վասն զի այս մասնակցութիւնը ս. Էջմիածնէն հրաժարում կը նշանակէ։ Պէտք է որ Սոյ և Աղթամարայ թեմականները կամ զատ զատ երկերիւ ընտրելի պատրաստեն, որոնցից մէկին ս. Էջմիածնայ հայրապետը Սսի և միւսին Աղթամարայ կաթողիկոս հաստատի և կամ թոյլ տալ, որ թեմականները հին սովորութեան համեմատ իրանց ուղածն ընտրեն իրանց առաջնորդ կամ կաթողիկոս (առաջարկ Ռուբէն Եփ. Կիւմուշկէրտեանի)։

Բ. Համայն հայոց, ուր ուրեք և կան նրանք, Հոգեւոր գլուխը ս. Էջմիածնի կաթողիկոսն է. իսկ Սոյ կաթողիկոսը ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի հակաթոռն է. բայց պէտք է պահել այն իւր ազատ պաշտօնավարութեամբ։ Բայց, որպէս զի Ազգային կենդրոնական վար-

չութիւնից անկախօրէն կատարուելով նրա ընտրութիւնը՝ բոլորովին անշատ մարմին չը կազմի, Ազգային ժողովը, որի գլուխն է ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի փոխանորդ պատ-
րիարքը, պէտք է ընտրէ Սոյ կաթողիկոսին կամ նրա
ընտրութեանը մասնակցի, որով անուղղակի կերպով կը
միանայ նա ընդհանուր եկեղեցու հետ (առաջարկ Գրի-
գոր էֆ Օսեան):

Գ. Հայոց ազգի և Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ հո-
գեւոր քնդհանուր տեսուչն ու հայրապետն ս. Էջմիածնի
կաթողիկոսն է... Իսկ Աղթամար և Սիւ մասնաւոր
կաթողիկոսներ են. պէտք է պահեն իրանց կաթողիկո-
սական յաջորդութիւնն, և իբրեւ բարձր աստիճանաւոր-
ներ՝ պէտք է ազգային ժողովով ընտրուեն. և որպէս զի
ազգային եկեղեցական իշխանութեան միութիւնից ու ամ-
բողջութիւնից բաժանուած իբրեւ ազատ գլուխներ զատ
մարմին չը լինեն, պէտք է նրանց թէ՛ կրօնապէս և թէ՛
քաղաքականապէս ենթարկել Կ. Պօլսոյ պատրիարքին, որ
բոլոր Թուրքիոյ Հայոց պեան՝ ու ս. Էջմիածնի ընդհ. կա-
թողիկոսի փոխանորդն է, և պէտք է ճշդել ու սահմանել
ս. Էջմիածնի ընդհ. հայրապետի, Կ. Պօլսոյ պատրիարքի
և Սոյ ու Աղթամարի թեմական առաջնորդների յարա-
բերութիւնների ու պաշտօնավարութեան եղանակը (առա-
ջարկ Ստեփան էֆ. Փափազեան):

Դ. Արարեսեան Արոռոյ — ս. Էջմիածնի գահակալն
է Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ վարչութեան գլուխը,
ազգի հոգեւոր գերագոյն պէսը եւ ամենայն հայոց ճշ-
մարիտ աստուածընտիր հայրապետը. Իսկ Աղթամարայ և
Սոյ աթոռակալները գաւառական (Սոյ և Աղթամարայ)
պարզ առաջնորդներ կամ՝ վանահայրեր, միմիայն այն
հոգեւոր առաւել արտօնութեամբ, որ եպիսկոպոս են ձեռ-
նադրու՞մ և ս. միւսոն օրհնում. ուստի և ըստ իրօտանց
և ազգային սահմանադրութեան նրանց ընտրութիւնը
պէտք է, որ Աղթամարայ և Սոյ թեմական ժողովրդեան
սահմանադրուպէս ներկայացուցիչ ժողովները կատարեն,

և կենդրոնը, այսինքն կենդրոնական վարչութիւնը վաւերացնէ (առաջարկ նահապետ էֆ. Ռուսինեան):

Ազգային ժողովը բացարձակ առաւելութեամբ, հետը հաշուելով իւր նախագահ պատրիարք Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի քուէն, ընդունում է, որ «սահմանադրապէս իբրև գաւառական առաջնորդի մը ընտրութիւն, Աղթամարայ և Սոյ վանահայր առաջնորդաց կամ վիճակաւորաց ընտրութիւնը գաւառինն է, վաւերացումն՝ կենդրոնինն է»:

Այսպէս, Ազգային ժողովը իւր Ը. նստին, լսելով իւր նախագահ պատրիարքի յայտարարութիւնը, թէ «եթէ այսօր այս երկու կաթողիկոսութեանց խնդիրը կենդրոնէն դուրս ելլէ, ընդհ. ժողովին չը տրուի ընտրութեան վաւերացումն, ես կը պարտաւորիմ պատրիարքութենէ հրաժարուելու», քուէից մեծամասնութեամբ ընդունում է, որ Աղթամարայ և Սոյ վանահայր վիճակաւորաց ընտրութեան վաւերացումն Ազգային ժողովը կատարի (Հայրապ. Հայաստ. եր. 787—857):

Յուսիկ եպիսկոպոս

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ.

Մասենադարանի և Թանգարանի անունով ստացուած նուէրներ.

11. Երեւանից պ. Չաթալըաշեանը ուղարկել է 8 տպագրուած հայերէն գրքեր:

12. Վաղարշապատ գիւղացի պ. Աղէքսանդր Բզնունին նուիրել է Երկու հազուադէպ ձեռագիր, մէկը՝ Կոնստանդնուպոլսէ Կ. Պօլսում տպարդ հայերի կողմից երկրորդ անգամ Դաւիթ կաթողիկոսին տուած մանսաւին, այսինքն կաթողիկոսին ընդունելութեան ժողովըրդական ստորագրութեան թուղթը: Երկրորդ թղթի նման օրինակներ պահուած կան, իսկ առաջինը հաղորդուելու է և

Էջմիածնում գրուած հնագոյն կոնդակն է: Կոնդակը, գրուած նեղ և երկար թղթի միայն մի երեսի վրայ, ուղղուած է հաւաքակցական վանքում նստող առաջնորդին, որի մէջ Գրեգոր կաթողիկոսը օրհնում է վերջինիս խնամոց յանձնուած հոգեւոր հօտը, որ ընտկում է հետեւեալ տեղերում.

«Ձոր աւրհնութեամբն Աստուծոյ գրեմբ ի սուրբ և ի հռչակաւոր յանուանի և յաղանաւոր վանքն, ի հաւաքակցական թէմն և ի վիճակն իւր բոլորովին. ի հաւ քաղաք և յերկիրն իւր. ի շամբիձորն. ի յարարքն. ի ջաղացատեղն. ի ջուղա և ի յիւր վանքն. ի յաստապատ և ի յիւր վանքն. ի շիրինթաւն. և յայլ ամենայն թէմն և ի վիճակն իւր բոլորովին...»: Սովորական օրհնութիւնից յետոյ յայտնում է, որ մեծաւ հանգիստ և անհոգեմտութեամբ է ձեռնադրել ժողովրդից ընտրած և ուղարկած «արեղայտ զՄխիթարա, հռչակաւոր վանիցդ սուրբ Ստեփաննոս հաւաքակցակց եպիսկոպոս և ձեզ հոգեւոր առաջնորդ եղբայր և ընկեր»։ Գրութեան ժամանակն է. «Գրեցաւ գիր աւրհնութեան բարձր հրամանիս մերոյ. ի յըստ ի մեզ մարդեղութեան և ծննդեանն մարմնով Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ Ռ-ձնԱ. եւ ի սրբոյն Գրեգորի Լուսաւորչին մերոյ Ռ-ձնԱ. եւ ըստ տաւմարին զմեծ թուին հայոց ՊԶԹ. եւ ի մեր նստիլս ի սուրբ աթոռս որ է ամիսս ԺԱ և աւր Ե յունւար է. եւ վասն առաւել հաստատութեան և աւատակոյ ձեզ. ձեռագրեցաք մեր իսկ սովորական կարմիր ձեռագրով. Կընքեցաւ վերոյ ծաղկաւետ տիրական երեւելի մեծ մատանեաւ՝ քահանայական և թագաւորական»։ Վերջում աւելացրած է. «Գրեցաւ ձեռամբ Ստեփաննոս դպրի և դրագրի մեր»։ Ստորագրութիւնն ունի խաչ և կարմիր թանաքով. «Գրեգոր ծաւայ Աստուծոյ. Շնորհաւք և ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս ամենայն Հայոց և պատրիարք արեւելեան և Վաղարշապատու»։ Նոյն տիտղոսը փոքր աւելի ընդարձակ ունի կոնդակի սկսուածքը։ Կտրուած է ճակատի «քահանայական և թագաւորական» կնիքը։ Այս կոնդակը անհրաժեշտ է ամբողջութեամբ տպագրել, մենք առաջիմ բաւականացանք էական կէտերը քաղելով։ Շնորհիւ այս կոնդակի մենք պէտք է Էջմիածնի կաթողիկոսութեան վերահաստատութիւնը Կիրակոս Վերապետը օրով, 1441 թուից մի քանի տարի առաջ տանենք։ Յայտնի է, որ մեր կաթողիկոսների շատերի տարեթիւերը սխալ են և կարօտ ստուգութեան։ Որքան լաւ կլինէր, եթէ այսպիսի վաւերական թղթեր աւելի գտնուէին։

Երկրորդ թղթով, գրուած Հայոց Ռ-ՄԾԱ (1802) թուին Դաւիթ կաթողիկոսին, Կ. Պօլսի հայերը, հոգեւորական և աշխարհական

միացեալ «մեր ի մայրաքաղաքին Կ. Պօլսոյ ընտկեալ համայն հայասեւ ազգ յօժար սրտիւ՝ համահաճ համօք՝ մեծաւ հանդիմիւ հաւարեալ ի մի վայր ի սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոջ՝ արարեալ ժողով և Սիւնհոգոս՝ արքայամեծար պատրիարքաւ և նորին տեղապահիւ, նաև սրբոյ Էջմիածնի, սրբոյ Երուսաղէմայ, սրբոյ Կարապետի Աթոռոցն և այլ ամենայն մայրաքաղաքաց վերապետսօք և փոխանորդօք. ընդ որո էին՝ արքեպիսկոպոսունք, եպիսկոպոսք, ծայրագոյն վարդապետք, աւագերէցք, աթոռակալք և ամենայն դասք եկեղեցականացն՝ քահանայք, մեթիւզիէք, ամիրայք, եկեղեցապանք, իշխանապետք, իշխանք և պետք իւրաքանչիւր էփնաֆաց, և ամենայն լուսաւորչածին ժողովուրդ արևելեան և արևմտեան, հիւսիսային և հարաւային կողմանց, եկեալ վաճառականք միահաղոյն բարեսէր բաղձանօք իւրաքանչիւր ոք ըստ իւրում աստիճանի մատուցանեմք զՓրկչաւանդողջոյն.....» յայտնում են իրենց սրտի ուրախութիւնը. որ մայր Աթոռից վերացել է խռովութիւնը, որ Դաւիթը օսմանցոյ արքայի շաթաի—հիւմայինով և ազգի ընարութեամբ վերստին հաստատուել է հաթուղիկոս: «Ուստի աչք ազգին չայցցի լսյս եկիցի... Տէր Յիսուս շնորհաւորս արասցէ ի խոր խաղաղութիւն և ի հաստատութիւն պահեսցէ և ի զլիսոյ մերմէ անպահաս արասցէ զՏէր Դաւիթ սրբազան հաթուղիկոս ամենայն չայցց»:

Թղթի երկարութիւնը երեք արշին մի քառորդ է, իսկ լայնութիւնը $\frac{5}{4}$ արշին: Ուղիղ կէտ արշինը գրութիւնն է բլուսում, իսկ մնացեալ մասը կարմիր թանաքով բաժանուած է աղիւսակաձև քառանկիւնների, որոնց մէջ վերոյիշեալ անձանց ստորագրութիւններն են ըստ դասակարգի: Այս թուղթը պատճէնն է և ոչ ընագիր:

13. Մայր Աթոռին միաբան Սահակ վարդապետ Ամատունին մատենադարանին նուիրեց վեց ձեռագիր, որոնցից մէկը ստացել է Մետրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանից, մէկը Դէդէոն Ահաբանից և երկուսը Անդրուշ Բարամեանից:

ա. Մանուսմունք. Թղթեայ, բոլորագիր, փոքրագիր ձեռագիր է, բաղկացած 147 թղթից, թերի երկու ծայրերից: Յիշատակարանն է թղ 37 «Թվ. 240, գրեցաւ ձեռամբ յողնայմեղ մեղապարտի ի խնդրոյ սրբառէր քահանայի Մանուէլի զոր Տէր վայելեալ տացէ»:

բ. Ալօթազիրք և խորհրդասեր. Թղթեայ, բոլորագիր, փոքրագիր ձեռագիր է, թերի երկու ծայրից: Մօտ 22 դարու:

գ. Մալմու. մաղաղաթեայ՝ բոլորագիր, փոքրագիր, պա-

հուած է անթիրի, յիշատակարան չունի. ժամանակն է մօտ ժՁ դար: Սաղմոսի վերջում՝ կան՝ «վասն սաղմոսի ժամատեղաց» խրատ և կանոններ և «Հաւատով խոստովանիմ» ազօթքը:

դ. Երեք թերթ մագաղաթեայ պահպանակ, դրուած էր կաթագրով, պարունակում է հատուածներ Ն. Կտակարանից:

է. Պատմութիւն Մովսիսի Կաղանկասացոյ, «Օրինակեալ ի ձեռն Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի Բաբամեանց Երեանցւոյ միաբանի Ս. Էջմիածնի՝ յաւուրս սարկաւազութեան իւրոյ յամի Տեառն 1839 ի Դավրէժ»:

Ձեռագիրը դրուած է շղագրով, կապոյտ թղթի վրայ և է «Օրինակեալ բաղտատութեամբ ընդ դադարաբին որ ի դրանոցի Աթոռոյն Էջմիածնի»:

դ. Պատմութիւն Յովհաննու Դրասխանակեցցոյ, օրինակած նոյն Բաբամեան սարկաւազի ձեռքով Դավրէժում 1839 թուին:

է. Ուղեցոյց Քրիստոնէական Ուղղափառ Վարդապետութեան, 1861 Գրքոյիս յաւաքաբանը ունի ստորագրութիւն հեղինակի. «Մատթէոս կաթուղիկոս ամենայն Հայոց»:

Մեծագ Վարդապետ

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Փ

Յայտնի է, որ Երուսաղէմի վանքի աւագ լուսարարապետի պաշտօնը՝ կարեւորագոյններից մէկն է, որովհետեւ բացարձակապէս նրան է յանձնարարուում ոչ միայն եկեղեցու միջի պաշտօնավարութեան և տօնակատարութեան կարգադրութիւնը, այլ նաեւ ս. Յակոբոյ վանքի մասանց խորանի բանալին առանց որեւէ հաշիւ տալու կամ ստանալու: Նա ընտրուում է ընդհանուր միաբանութեան կողմից և իւր պաշտօնը վարում է ցմահ, եթէ ինքը կամովին չէ հեռանում — Կիլիկիոյ ներկայ կաթուղիկոսը մինչև իւր ընտրութիւնը յաթու Տանն Կիլիկիոյ աւագ լուսարարապետ էր —, եկեղեցու խորանի բանալին անձամբ վերցնում է «Գլխադրի» վրայից, որտեղ պահւում է նախկին լուսարարապետի մահուանից կամ հեռանալուց յետոյ և բանալով

խորանի դռները երկար դարերից պահպանուած անօթները, զգեստները խաչերը և եկեղեցական հնութիւնները իբրև սրբազան աւանդ իւր բացարձակ իշխանութեան տակն է առնում: Ամենավերջին լուսարապետը՝ Անուշեան վարդապետը մինչև իսկ իւր պաշտօնը չստանձնած, շատ շուտ մեռաւ, և նորա տեղը թափուր էր մնում: Այժմ Պօլտոյ թերթերում կարդում ենք, որ սրբազան Յարութիւն Պատրիարքը նամակով հաղորդել է Վ. Պօլիս, որ ընտրութիւն արդէն տեղի է ունեցել:

Յունիսի 16-ին Միաբանական Անգհ. ժողովը գումարուեր և ի ներկայութեան Ն. Սրբազնութեան, ամենայն օրինաւորութեամբ, խաղաղութեամբ ընտրութիւնը կատարելով, արգիւնքն եղած էր Տ. Վահրամ վրդ.ի ընտրութիւնը: Նախ քան զընտրութիւն ինք՝ Ս. Պատրիարք Հայրն և Ատենապետը յորդոր կարգացր ին ընտրողաց խղճի մօօք կատարել, և հրաւիրեր ին ժողովականներն իրենց զիտողութիւններն ընելու եթէ ունին:

Ս. Պատրիարքը ընտրուելիք լուսարարապետին հանդամանքները թուելով, միաբանութեան կոչում ըրաւ. որ արժանաւոր լուսարարապետ մ'ընտրէ հանգուցեալ Տ. Գաբրիէլ ծ. վ.ի տեղ: Ատենապետը նորին բարձր սրբազնութեան խօսած ներէն նիւթ առնելով ընդարձակօրէն պարզեց և բացատրեց լուսարարապետի մը պաշտօնի ու պարտաւորութեան ծանրութիւնը, վսեմ կոչումն ու նուիրականութիւնը, որով պիտի տնօրինէ և վարէ ո. Աթուոյ ներքին և արտաքին բոլոր հոգւորական զորքերը, ո. Պատրիարքէն ետքը երկրորդ գլուխն և կառավարողն ըլլալով եկեղ-գասակարգին մէջ ևւն: Հետեւեալը կոչում ըրաւ ընդհ. ժողովոյն, որ իր քուէն միացնէ այնպիսի եկեղեցականի մը վրայ, որ օժտեալ ըլլայ լաւ հանդամանքներով և կարելի եղած բարեմասնութիւններով, շատ պաշտօններ վարած փորձաւոր մէկն ըլլայ, տարեքով և հասակաւ կատարեալ, որ պատկառանք աղդէ ամէնուն: Յետոյ հանգուցեալ Տ. Գաբրիէլ ծ. վ.ի նոր ստանձնած պաշտօնին մէջ ցոյց տուած բարեմասնութիւններն յիշելով խօսքը վերջացուց: Այնուհետեւ բաժանուեցան քուէից սպիտակ թղթերը, մէկ մի անգամ իր քուէն նայն թղթին վրայ գրելով կարգաւ բերաւ ու քուէտուփին մէջ ձգեց: Սոյն զործողութիւնը լրանալուն պէս, ատենապետը վիճակաւ չորս քննիչ նշանակեց և անմիջապէս բուհ համարի զործողութիւն սկսաւ: Ատենապետը քուէները բարձրածայն կ'արգար միշտ: Գուէհամարը լրացաւ և արգիւնքն այն

եղաւ, որ 22 քուէից բացարձակ առաւելութեամբ Տ. Վահրամ վ. Աղաբեան ու Աթոռոյ աւագ լուսարարապետութեան պաշտօնին հոգւեցաւ և բարձրաձայն հռչակուեցաւ: Ատենապետը, ի դիմաց Դիւանին, շնորհաւորեց ժողովն որ նպատակայարմար և արժանաւոր ընտրութիւն մը կատարած էր յանձնին Տ. Վահրամ վ. Աղաբեանի և յանուն ժողովոյ ու նախագահէն խնդրեց, որ հեռագրաւ շնորհաւորէ: Ն. Սրբաղնութեան շնորհաւորական հեռագրէն յետոյ շատ հոգեւորականներ ալ հեռագրով և նամակով շնորհաւորեցին նորընտիր լուսարարապետը: Ընդհ. ժողովը կանոնաւորութեամբ և բարեկարգութեամբ սկսաւ ու խաղաղութեամբ վերջացաւ:

— Կարնոյ հին եկեղեցին վերջին երկրաշարժի ժամանակ սաստիկ վնասուել էր: Տեղական ժողովուրդը անմիջապէս հանգանակութիւն էր սկսել և շոշափելի նպատակ ունենալով ուրիշ տեղերի հայերից, ձեռնարկել էր նորոգութեան: Այժմ Բիւզանդիանում կարգում ենք.

«Կարնոյ Եկեղեցւոյն նորոգութիւնք աւարտելու մօտ են: Շինութեան մասնաժողովը չափազանց ծախքերու տեղի տուաւ: Ճակատի անկիւնական պատուհանները դսթական ոճով շինելէ ետք, երբ տեսաւ թէ անճաշակ բան մ'եղաւ, ստիպուեցաւ գատ ծախք մ'ընելով վրաները fronteau շինել: Մանաւանդ անկիւնական պատուհաններու քովի չորս հրեշտակները, զեղեցկադիտական շինուածք մը չըլլալէ զատ, մինչև տեղը գրուիլը — ի բաց առեալ քարերը — 40-50 լիրայի բեռ մ'եղաւ: Գերեզմանատան քարերը ձրի ըլլալուն՝ ջարդ ու փշուր կ'ընէին, ծաղիկներ շինելու համար: Եկեղեցւոյ դուռը գտնուած Ս. Տաճարին տանիքին քարերը վար առնուելով նոր քարերով կը սալայատակուին: Նրա քարերը վար առնուեցան, կամարին մէջ բերանին դէպ ի վար կարգաւ շարուած կաւէ կարասներ տեսնուեցան: Որոշ չի գիտցուիր թէ ինչ բանի համար դրուած են, ոմանք՝ տանիքը թեթիւ ըլլալու համար, ոմանք ալ ձայնի համար (acoustique) դրուած է կ'ըսեն, մինչ տաճարը շատ փոքր ըլլալուն, ձայնական ալիքներուն տեղ չկայ. 1500—1600 տարի առաջուան ճարտարապետութիւնէն մի կ'հասկանայ: Այս կարասներէն մէկ երկուքն անդուշտութեամբ կոտրեցան: Չափազանց հաստ էին և կարծես վարակտին ձեռքէն նոր ելած:

— Արծնեան վարժարանին պարտէզին մէջ հիւրանոց կ'շինուի, հիւր եկող կղերներուն համար:

— Մշոյ Ս. Կորստպետի միարան, Կարնեցի Տ. Կորիւն Վրդ. Սրապետն, կարգ մը մասունքներ հետը բերած է քաղաքս Վանքին համար հանգանակութիւն ընելու զի կարօտ և խոճալի վիճակի մէջ է այդ ընդարձակ սրբալայրը:

— Երուսաղէմի Հայոց ս. Յակովբայ վանքի ընդարձակ կալուածները վաղուց ի վեր կառավարում է Տ. Ղևոնդ վարդապետը և պէտք է ասած լաւ է կառավարումս Վանքի եկամուտները նրա խելացի տնտեսութեան և շինարարական եռանդի շնորհիւ հետզհետէ աճում է, սակայն, ինչպէս տեղեկանում ենք Կ. Պօլսի բոլոր թերթերից, վանքի միաբանութեան մէջ նրա դործունէութեան դէմ կաղժակերպուել է մի զօրեղ բողոքող կուսակցութիւն, որը խոստովանելով հանդերձ վարդապետի դործունէութեան արդիւնաւորութիւնը, պահանջում է որ նա միաբանութեան հաշիւ տայ: Բողոքողները տասներկու կէտով մեղադրանքներ են բարդում Ղևոնդ վարդապետի դէմ, միայն ծանրակշիռը հաշիւ չտալն է, և իրենց բողոքի ձայնը հասցրել են Կ. Պօլսի պատրիարքարանը և խնդրել, որ երկու կողմից մարդիկ կանչուին Պօլիս և պատասխան տան ազգային խառն ժողովի առաջ: Տ. Ղևոնդը կանչուել էր Պօլիս, ինչպէս տեղեկանում ենք, չկարողանալով գալ, խառը ժողովը որոշել էր քննիչ ուղարկել Երուսաղէմ: Այդ առթիւ «Բիւզանդիոն»ը գրում է.

Ինչպէս ծանուցինք երէկի թիւով (21 Սեպտեմբերի), Խառն ժողովն երէկի նստի մէջ որպէսց Երուսաղէմ զրկել Պատրիարքարանի Վարչական Դիւանին Պետ Բարթող Թէլեան եֆէնտին, որ իր երկալամիայ փորձառութեամբ, մեծ յարմարութիւն ունի այսպիսի պաշտօնի մը համար: Ի սկզբան կ'սորհուէր պատգամաւորութիւն մը զրկել, անգամակցութեամբ Կրօնական ժողովոյ Ա. Ատենապետ Տ. Գրիգորիս Սրբազանի և Տիգրան Էֆ. Սուսուֆեանի, անոնց զործակից ստլով Պատրիարքարանի գիւանդապիւր մը: Բայց յարգելու համար Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարքին գիւրադգածութիւնը, առայժմ բաւական համարուեցաւ Պատրիարքարանի Ա. Դիւանապետը զրկել, կացութիւնը տեղւոյն վրայ քննելու, երկու կողմերուն ըսածները լաւ մը ուսումնասիրելու, և կարգադրութեան եղանակ մը գտնելու առաջարկելու պաշտօնով: Հաշուական, յարաբերական և ուրիշ կէտերու վրայ, պէտք եղած ուղղութիւնն իրեն ցոյց տալու համար, Ս. Պատրիարք Հայրն յատկապէս խմբադրուած հրահանգ մը կ'յանձնէ Թէլեան Էֆ.ին, որ մինչև ութ օր ճամբայ սլիտի ելնէ:

Կ'ըսուի թէ առ այժմ յիսուն լիւր ճամբու ծախք կ'տրուի Թէլեան Էֆ.ին:

Պարոն Թէլեան քննութիւնը կատարել և վերադարձել է Նրու-
սաղէմից:

ՊԱՐՈՒԿԱՀԱՅՐ

Նոյեմբեր ամսի 5-ին Պարսկաստանի և Հնդկաստանի
Հայոց առաջնորդը, տէր Սահակ արքեպիսկոպոսը, ճանա-
պարհ է ընկել դէպի Հնդկաստան այցելելու իւր հօտին:
Նախապէս յայտնած լինելով ազգիս Վեհափառ Հայրապե-
տին իւր դիտաւորութեան մասին, խնդրել և ստացել է
չրջաբերական օրհնութեան կոնդակ ուղղուած այնտեղի
տարագիր ժողովրդիս Այսպիսի մի ճանապարհորդութիւն
կապուած է մեծամեծ դժուարութիւնների հետ, ցամա-
քային ճանապարհով Պարսկաստանից մինչև Հնդկաստան,
կամ ծովային ճանապարհով Սուէզեան ջրանցքի վրայով,
որոնցից թէ մէկը և թէ միւսը, թէ շատ մեծածախս է և
թէ ժամանակ շատ է պահանջուի: Հնդկաստան վերջին
անգամ այցելել է հանգուցեալ տէր Նսայի արքեպիսկո-
պոսը, որի հետ պատահած մի քանի անախորժութիւններ
տեղական հայերի կողմից թելադրել են տէր Սահակ արք-
եպիսկոպոսին չրջահայեաց լինել և իւր այցելութեանը
աւելի պաշտօնական կերպարանք տալ: Այդ դիտաւո-
րութեամբ նա Թեհրանի անդղիական դեսպանի միջոցով
գլխել է Հնդկաստանի փոխարքային և յայտնել իւր գի-
տաւորութիւնը: Այժմ՝ նա Հնդկաստան է գնում՝ նախա-
պէս որոշուած ծրագրով, ամբողջ ճանապարհին նրան ցոյց
կը արուի պաշտօնական ընդունելութիւն, մի հանգամանք,
որ կարևորութիւն տալով նրա գիրքին, կը նպաստի կարգա-
ւորելու մի շարք ազգային եկեղեցական խնդիրներ, որ տա-
րիներից ի վեր մնացել էին աւկախ: Բարի երթ սրբազան
հօրը և յաջողութիւն իւր օգտակար ձեռնարկութիւններին:

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՕՐԹՕԴՈՒՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հոկտեմբերի 26-ին լուսաւոր կերպով տօնուել է մայրաքաղաքի ամենահին տաճարներից մէկի՝ Պետրոս Անճի հետի աւերի մօտ կառարած գործունէութեան վիպի՝ Ս. Ներսիսի թեան տաճարի երկու հարկեր ամեակը: Այդ տաճարի մէջ Պետրոս մեծը և երեցփոխ էր, և ժողովուրդը, և նուիրաբերող: Նա շատ անգամ է կարգացել այդտեղ առաքելոց թղթերը և իմել մէջ իբրև բամբ երգել:

Աւագ քահանան ցանկութիւն է յայանել, որ քաղաքի կառավարութիւնը պահպանէ և հաստատէ յաւիտեան Պետրոս մեծի պատմական յիշատակները արգէն շատ վաղուց ծրարութեամբ՝ այժմեան փայտեայ տաճարի աեզը մի նոր, ընդարձակ քարեց եկեղեցի շինի:

Սիրոս կղզու ընտելիները սաստիկ յուզուեցին մի 15 տարեկան Սոփիա անունով յոյն աղջկայ կաթոլիկ դարձնելու պատճառով: Նորան խորամանկութեամբ տարել են կաթոլիկական կանոնաց մի վանք իբրև ողորմած քայր: Յափշտակուած աղջկայ հայրը այդ միանձնհուիների վարմունքի դէմ սաստիկ դրդուած, գանդատուեց տեղական իշխանութեան, հարկաւոր միջոցներ ձեռք առնել իւր աղջկան վերադարձնելու համար: Յափշտակուած հեղինակու հօր գանդատի պատճառով Սիրոս կղզին ուղարկուել է քննիչ, սակայն նորան չեն թողել վանք մտնել, այն հիման վերայ, որ աղամարդկանց մուտքն արգելուած է: Բացի այդ, վանքը գտնուում է ֆրանսիական հովանաւորութեան տակ, այդ պատճառով էլ բոլորովին ազատ է տեղական իշխանութեան դատաւարանին ենթարկուելուց: Այդ վանքը, որ կառարում է այգիիս յափշտակութիւններ և բռնի ուժով կաթոլիկացնում է ուղղափառ աղջկերանց, մի հաստատութիւն է, որ յատկապէս կազմակերպուած և յարմարեցրած է այգիիս նպատակների համար: Նա շրջապատուած է քարէ հաստ պարսպով, և դռները միշտ փակ են: Վանքը կարող է հարկաւոր դէպքերում ոչ հեռու գտնուած վանքի կառակրօն հոգեւորականներից օգնութիւն ուսանալ, որով այդ կաթոլիկական վանքը թողնում է կատարեալ բերդի տպաւորութիւն:

Այնտեղ ապրում են 12 միանձնուհիք, որոնք նոյն տեղը գտնուած ուսումնարան յաճախող յոյն ուղղափառ աղջկանց համար ուսուցչի և դաստիարակչի դեր են կատարում: Աշակերտուհիները թիւը 50 է: Սորա բոլորը ուղղափառ յոյներն աղջիկներ են, որոնք ֆրանսիական կրօնական հաստատութիւններից ուսումնարանների տուած կրթութիւնը աւելի բարձր են դասում քան թէ սեպհական աղբային ուսումնարաններինը: Կրթութիւնը տրւում է կաթոլիկական խիստ ոգով՝ աղջկերքը անպայման պարտական են ներհայ լինել կաթոլիկ եկեղեցւոյ ժամերգութեան, սեղանի և օրհնած ջրով լի անօթի առաջ ծունկ չորել, կաթոլիկական եկեղեցական դերքեր կարգաւ են: Սովորողներից շատերը այնչափ թափանցւում են կաթոլիկութեամբ, որ կամուռոր կերպով իբրեւ միանձնուհի մնում են վանքի մէջ: Այգլիօսիներն ստիպւում են կարել ամեն տեսակ յարաբերութիւն հասարակութեան, բարեկամներին, նոյն լիակ ծնօղների հետ և կուրօրէն հնազանդուել մայրապետին՝ և նորա տալիս են ամենատարտաթելի խոստումներ, որը մի միայն մահը կարող է քանդել: Վանքն սենի առանձին խորհրդաւոր և փառաւոր ծիսակատարութիւն միանձնուհիներ ընդունելու համար, որից յետոյ իւր ասուած խոստումները համեմատ դառնում է կոյր գործիք Հռովմի համար:

Աֆոն վանքերի վարդապետները նուիրաբերել են 6000 տաճկական լիրա (մէկ լիրան մօտ 8 ռուբլի է), որովհազի Կ. Պօլսում ռուսաց վաճառականական մի ուսումնարան կառուցուի: Ամենամեծ դումարը տալիս են ռուսաց վանքերը, Ս. Պանտելէյմոնի Սերայեան անապատի, Ս. Եղիա մարգարէի, յունաց Վատապետ և Իվերոկի և քուլդարական Ձոգրաֆեան վանքերը: Բացի այդ, Կ. Պօլսում ռուս տաճկական առևտրական յարաբերութեանը աւելի զարկ տալու համար ըստ քուլդարական „ВЪСТН“ լրագրի, այնտեղ կազմուել է մի յանձնաժողով, որի անդամներն են աեղական ռուս վաճառականները ռուսաց հիւպատոսի նախագահութեամբ:

Սեպտեմբերի 16-ին Գալիցիայի Կիրիմիշլ քաղաքում տեղի ունեցաւ Մ. Կազիմիրսկու անուան նուիրուած Գալիցիայի հատարակութեան ժողովրդական լուսաւորութեան ընդհանուր ժողովը: Սա ամենափառաւոր և բազմամարդն էր (աւելի քան 3000

մասնակցողներ ունէր)։ Ուստի ժողովրդական գործին նուիրուած ժողովներէն։ Իսկ նոյն ընկերութեան ամբողջ տարուայ համար տուած հաշուէաւութիւնը ցոյց տուեց թէ որքան արդիւնաւէտ և փրկարար է եղել Ռուսաստանի համար այն գործիչներէ աշխատանքը, որոնք իրենց անձը զրկելով, աշխատում են Գալիցիայում յօգուտ ուսու ժողովրդի։ Նորանք իրենց գրօշակէ վերայ գրել են. «տոլորիւ՝ աշխատիր, աղօթիր և ժուժկալիր»։ Ներկայ տարուայ մէջ ընկերութիւնը եկամուտ է ունեցել 8,343 անգամից 19,464 հօրօնա (հօրօնա—39 կոպ.) և ծախսել 16,501 հօր. Սոյն ընկերութիւնն ունի նաև 48,538 հօրօնա, որով պիտի սեփական տուն շինի։ Ընկերութիւնը ներկայ տարուայ ընթացքում տուել է 30¹/₄ ապագրական թերթ, կրօնական բովանդակութեամբ յօգուածներով և բացել է 88 նոր ժողովրդական գրադարաններ, որոնց նա 5000 օրինակ գիրք և 1000 հօր. դրամ է նուիրել։ Որպէս զի աւելի ընդարձակ կերպով կարողանայ կրթութիւն տարածել զիւղական տարրէ մէջ, ընկերութիւնը որոշել է բանալ պանսիոններ, որտեղ կը կրթուին զիւղացի երեխաներ։ Սյգ պանսիոնների գլխաւոր պայմանը արժանութիւնն է։ Ընկերութեան խորհրդի նախագահ ընտրուել է Գալիցիայի յայտնի—ուսու գործիչ Ֆ. Ս. Սվետուն։

Ռուս եկեղեցու վաղուցուան ցանկութիւնը, ծխականներին համախմբել եկեղեցու շուրջը, որա լուսաւորիչ և բարեգործ հաստատութիւններէն բարեկարգութեան և կենդրոնացման համար, իրագործուել է և իրագործուում է եկամուտներէ միջոցով։ Նոյն իսկ թեմական լրագրներէ հատ ու կտոր տեղեկութեանց հիման վերայ կարելի է ասել, որ այժմ ոչ պակաս եկամուտներ կան, և ծխականներէ մի մասը իւր վերայ նայում է իւր և կենդանի անգամի և հասարակական գործչի եկեղեցւոյ մէջ, որի կրօնական կարիքը և կացութիւնը պիտի հետաքրքրէ թէ ընդհանուրին և թէ մասնաւոր անհատներին։ Բացուում են նորանոր եկեղեցական ծխական եղբայրութիւնների հոգաբարձութիւններ, որոնք իրենց զապալարով և մասնաւոր գործունէութեամբ ծխականներէ ոյժերը յօգուտ ընդհանուր միացնելու համար ամենալաւ կազմակերպութիւնն ունին։

Ռուս ժողովրդի եկեղեցական-կրօնական կեանքի ուսումնասիրութիւնը՝ նորա անցեալի, թեմական պատմութեան, հոգևոր ուսումնարանների և ուրիշ կրօնական լուսաւորիչ և կրթիչ

հաստատութիւններէ մասին վերջէ ժամանակներս սկսել է հետաքրքրուողներն աւելի մեծ շրջան գրաւել: «Սրէնբուրգի դիւանական յանձնաժողովի աշխատութիւններն» մէջ լոյս տեսաւ պ. Ն. Չերնաեմսկու «Սրէնբուրգի թեմը իւր անցեալում և ներկայում» հետազոտութիւնը: Նա ա թեմերում աեղի է սեննում աեղական դիւաններէ քննութիւն և ուսումնասիրութիւն: Վլադիմիրի եպիսկոպոս Կերապ. Սերգիի աջակցութեամբ և զանազան անձնաւորութիւններն աշխատակցութեամբ, սեմինարիայի դասատու—Ն. Գալիցեվի ձեռնընկածութեամբ ապագայ ոչնչացումից և գողացուելուց ազատել են և կարգի են բերել Վլադիմիրի կոնսիստորիայի ժվ. դարու դիւանը:

ԿԼԹՈԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Պապը նուիրել է 50,000 ֆրանկ յօգուտ մակեդոնական աղքատացած քրիստոնեաների: Նուիրուած գրամներեց մի մասը յանձնուած է արհիւն Բալթիսկայի անօրէնութեան, իսկ միւս մասը փոխադրուած է անմիջապէս Անգլիկոսոսկոլ:

Տիկին Բալթիսկայի ուղեւորում է Բարդուս, Մակեդոնիայեց եկած փոխատականներէ համար ճաշարաններ հիմնելու ուղանական բարեգործական ընկերութեան միջոցներով: Նոյն այդ գումարեց 2,000 ֆրանկ արուած է Դաքնեցում գտնուած փոխատականներէ օգտին:

Պրոֆ. Նիպոլը հետաքրքիր կերպով մերկացնում է գերմանական կաթոլիկ միսիոնարական գործերը Չինաստանում: Սեպտեմբերի վերջերին Նիպոլիցում ժողովուած բողոքական միսիոնարներն ընկերութեան մէջ հրապարակաւ յայտնեց, որ այդ միսիոնարութեան դիւլիս Ննցեր եպիսկոպոսը «իւր բռնութեամբ, խաբէբայութեամբ, գինեմոլութեամբ և իւր փառասիրութեամբ էական մասնակցութիւն է ունեցել չինական պատերազմի յարուցման մէջ»: Կաթոլիկական լրագրները, իհարկէ չը յապաղեցին պաշտպանել Ննցերին և այդ բոլորը սուտ հրատարակել: Բայց Նեպոլը իւր խօսքի հաստատութեան համար խոստանում է ասածը փաստերով ապացուցանել:

Հոկտ. 4. (Ն.Տ.) Պետո X. առեւել է իւր առաջին կանգակը, որ ուղղած է Երզուր պատրելաւորներին, կարգինալներին, արքեպիսկոպոսներին, եպիսկոպոսներին, և հագեւոր միւս անձանց, որոնք գտնուում են խաղաղութեան և հաղորդակցութեան մէջ առաքելական աթոռի հետ»։ Պապը կանգակը սկսում է խոնարհ հեղու-թեան զգացում արտայայտելով և «առհասարակ իւր ծանր գործունէութեան» գիտակցութիւնն արտայայտելով համեմատած առաքելական աթոռի բարձրութեան հետ։ Այդ զգացմունքները այնքան խորն են և ճնշիչ, քանի որ նա աւելի պարզ է ներկայացնում իւր նախորդի մեծութիւնը, որը «կատարեալ իմաստութեամբ կառավարեց եկեղեցին համարեա 26 տարի շարունակ, որի ժամանակ նա ցոյց տուեց այնպիսի ոգի և այնպիսի աչքի ընկնող աստքութիւններ, որ Նոյն իսկ իւր թշնամիներին էր զարմացնում և որը իւր գործերի վառքով անմահացրեց իւր յիշատակը»։ Պապին շատ են անհանգստութիւն պատճառում կեանքի ներկայ պայմանները, որոնք աւելի քիչ յաջողակ են քան երբեքիցէ եղել են։ Սառնասրտութիւն և անտարբերութիւն դէպի հաւատը.— ահա ժամակակից մարդկութեան հիւսնդ կողմերը, որ ազդում են հասարակական ընթացքի վրայ և տանում մարդկութիւնը դէպի կորուստ.— պահանջում են անհապաղ բժշկութիւն և նորանոր ծանր պարտաւորութիւն դնում եկեղեցու պետի վերայ։ Միայն Աստուծոյ օգնութեան ապաւինած, պապը վրձնում է «մեկնել իւր ձեռքը» դէպի այդ բարձր պաշտօնը։ Իւր ծառայութեան նպատակը պապն իրեն ներկայացնում է մի միայն կրօնական տեսակէտից, հեռու քաղաքագիտական ամենատեսակ հաշիւներից»։

«Յայտարարում ենք, որ մեր բարձր քահանայապետութեան մէջ ծառայելու միակ նպատակն այն է, որ իւրաքանչիւրը իրաւաւորէ Քրիստոսին, այն ժամանակ իւրաքանչիւրի մէջ կը բնակուի Քրիստոս»։

Այս նպատակի իրագործման համար բոլոր եպիսկոպոսները պէտք է աշխատեն պահպանել եկեղեցական օրէնքները և զօրանալ հաւատով։ Այդ նպատակի մօտաւոր իրագործումն երկատարողութեան կրթութեան և եկեղեցու համար հոգեւորականներ պատրաստելու մէջն է, որոնք պետի բարեգործութեան ակաբարներ լինին։ Կրթութեան այդ ուղղութեան համար պապը իւր կարծիքը արտայայտում է շատ պարզ կերպով, բացարձակ յայտնելով, որ թէև ինքը յարգում է ուսումնական քահանաներին, սակայն սոցանից գերադասում է նոցա, որոնք ամբողջովին անձնատուր են եղած իրենց ծառայութեան — աշխնքն

հողիները վերականգնելու և քաղաքական համայնքներին, պապի կարծիքը հետևեալն է: Նա առաւելութիւն է տալիս բոլոր կաթոլիկ համայնքներին, ցանկանում է, որ նորա աճեն և հրաւիրում է հաստատուել քրիստոնէական բարեգործութիւնների մէջ, մանաւանդ անկաշառ սիրոյ մէջ:

Այս կոնգրակի ամենաաչքի ընկնող յատկութիւնը այն է, որ նա վճռողապէս հրաժարւում է քաղաքական ինքնիշխանութիւն և իւր նախորդների պէս չէ պաշտպանում եկեղեցական իրաւունքները: Միայն այս պաշտպանութեան մէջ էին Վեոն XIII և Պիոս IX-ը դառնում իրենց պաշտօնավարութեան նպատակադէտը: Կոնգրակը զբաժ է կրօնական ոճով, իսկ արտաքին ձևը հակառակ Վեոն XIII-ի ոճին, հեռու է ամեն տեսակ դեպեցիալիտական ձգտումներից:

Կրկնամիլիտարութեան դէպքեր, բողոքականութիւնից կաթոլիկութիւն դարձողների մէջ, վերջի ժամանակներս պատահում է յաճախ, և ամեն անգամ բողոքականների մէջ տրտունջ է յարուցանում: Շատ հետաքրքիր է իմանալ թէ կաթոլիկ եկեղեցին ինչո՞ւ է կրկին մղւում դարձողին: Դրա պատճառը մասամբ երևում է այն բացառութիւնից, որ տալիս է մի կաթոլիկ քահանայ մի երեխայի կրկնամիլիտարութեան առթիւ, գերմանական մի պատուի զբաժ նամակի մէջ, որը հետաքրքրուել էր իմանալ այդպիսի վարմունքի հիմքը:

«Աւետարանական եկեղեցու մէջ կատարած միլիտարութիւնը ինքն ըստ ինքեան ճշմարիտ է եթէ կատարուել է այն ձևով, ինչ ձևով որ Քրիստոս մեզ է ուսուցել: Այս խնդրի վերաբերութեամբ կաթոլիկ եկեղեցին ունի որոշ հասկացողութիւն թէ Քրիստոսի պատուէրի համեմատ ինչպէս պէտք է երեխային մղտել: Պէտք է ջուրն ածել միլիտարի դիւին և սուել. «եւ միլիտում եմ քեզ յանուն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ»: Այդ կատարելութեամբ անալ պէտք է միլիտողը մտածէ, որ ամբողջ խորհուրդը ուղղած է այն գերբնական գործողութեան նպատակին, որ Քրիստոս կապել է միլիտութեան հետ, այն է՝ ապատութիւն սկզբնական մեղքից: Կաթոլիկ եկեղեցու միլիտութիւնը ճշմարիտ է և այդ անկախ է այն բանից, թէ միլիտողը կաթոլիկ թէ բողոքական քահանայ է... բայց երբ միլիտողը բացիմնալիտ է, երբ չի հաւատում Քրիստոսի Աստուածութեանը, քրիստոնէութեան գերբնական ծագմանը, մարդու անկման և սկզբնական մեղքին, այն ժամանակ միլիտութեան իսկութիւնը դառնում է կասկածելի: Կաթոլիկ եկեղեցին այդպիսի դէպքերում սուկուտ է կրկնել

կառնածելի մկրտութիւնը, ըսյց sub conditione (պայմանաւորեալ), եթէ դու մկրտուած չես, մկրտում եմ քեզ եայլն: Յաւիտենական լիւրհութեան համար անպայման անհրաժեշտութիւնը ստիպում է կաթողիկ եկեղեցուն կրկնել այսպիսի պայմանական մկրտութիւնն:

Աւրել կաթողիկներ ըբրում են աւելի նուազ փաստեր: Ասում են որ ըողոքական պատարները փոխանակ գլխին ջուր ածելու, միայն սրտիւմ են երեսին են:

Նոյեմբերի 9-ին Պիոս X. հրաւիրեց իւր կոնսիստորիային առաջին փակ ժողովի: Կարգինալներին ուղղած ճառի մէջ նա արտայայտեց կարճ կերպով իւր հայեացքը իւր պաշտօնավարութեան վերաբերութեամբ: «Եկեղեցու շահերի համար, առաց նա, անհրաժեշտ է, որ եպիսկոպոսը կարգուի իւր եկեղեցու իշխանութիւնից: Եթէ այդ գոյութիւն չունի, մենք պէտք է լանք այդ հանգամանքը. իբրեւ ամենամեծ անարգարութիւն դէպի եկեղեցին»: Նորա կարծիքով, պապը հաւատը քաղարականութիւնից չպիտի բաժանէ, ըսյց իբրեւ աշխարհի մէջ ամենակատարեալ հասարակութեան կառավարիչ, նա պէտք է պահպանէ լաղաշ յարաբերութիւն աշխարհի բոլոր տէրութիւնների հետ: Նաուից յետոյ պապը կարգինալութեան աստիճան տուեց ստատոս սեկրետար կուրիայի Մերի—Գրեյ—Վալուշ և Պադուայի արքեպիսկոպոս Կալլիգուչուն: Երեք օրից յետոյ տեղի ունեցաւ կոնսիստորիայի փառաւոր ընդհանուր ժողով և նշանակուած նոր կարգինալները՝ օժումն ընդունեցին:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Սեպտեմբերի վերջերը Բրատնշվէյդում կազմակերպուած ներքին միսիօնարների ժողովը շոշափեց եկեղեցւոյ ընդհանուր կեանքին վերաբերեալ շատ հետաքրքիր հարցեր: Պրօֆ. Մայերը (Ստրասբուրգից) կարգաց մի գեկուցումն, շոշափելով «ներքին միսիօնարների վերաբերեալ խնդիրները, աչքի առաջ ունենալով այն վտանգը, որ նեուը շարժուել է և սպառնում է քրիստոնէական աշխարհայեցողութեանը»: Ձեկուցողը այդ երևոյթները պատճառը վերադրում է ոչ միայն ներկայիս նեդ—գործնական ուղղութեանը, որի հետ զգուար է կռուել, այլ և անբող

տեսական գիտութիւններն (գրական նիւթապաշտութեան և նիցչէականութեան), որոնց հետ հռուել կարելի է և պէտք է: Ներքին միութնարարութեան պարտքն է հրատարակել գրքեր և հազմակերպել դասախօսութիւններ այդ աշխարհահայեցողութիւնները հերքելու համար: Եւ որովհետեւ վերջիններն ազգեցութեան գաղտնիքը գիտականի մէջ է, ուստի և քննադատութիւնը պիտի լինի խիստ գիտական. «որքան էլ քննադատութիւնը ժողովրդական լինի, պէտք է նա խիստ գիտական բնաւորութիւն կրէ»: Ահաւայտողի կարծիքով, այս ձեռք կարելի է «հեռացնել Նեռի շարժման գլխաւոր փորձաքարերը և դիւրացնել քրիստոնէական քարոզի մուտքը սրտերի մէջ»: Ժողովը վճռեց. «ներքին միութնարարական ժողովը յայտնում է, որ նորա ամենամեծ նպատակը պէտք է լինի հռուել սուտ քրիստոնեաների հոտանքի դէմ. նա յոյս ունի, որ ներքին միութնարարական ընկերութիւնները, ինչպէս և ըստ անհրաժեշտի քրիստոնեաները, կը մատնակցեն այդ հռուին, և ինչպէս է կենդանական յանձնաժողովին իրաւորձեւ գեղուցադրի առաջարկած հռուի միջոցները»:

Գերմանիայում նոր աստուածաբանութեան դէմ մղուած հռուի մէջ հակառակ կողմը չի կարող իւր ունեցած յաջողութիւնով պարճենալ: Բոլոր փորձերը՝ սահմանափակել ազատամիտ պրօֆեսորներին մուտքը և պաշտօն ստանալը աստուածաբանական ֆակուլտետներում, մինչև այսօր անհետեւանք մնացին: Նոյնպէս անյաջող անցաւ այս օրերս պրուսական եկեղեցու ընդհանուր սինօդում կատարած փորձը: Առանձին յանձնաժողովը աստուածաբանական ամբիոնները նոր պրօֆեսորներով փոխանակելու հարցի առթիւ սինօդին ներկայացրել է կարգադրութեան մի առանձին ծրագիր, որի մէջ խնդրում է օգնել իրեն, որպէս զի՝ ազատամիտ պրօֆեսորներին, որոնք Ս. Գիւրքը իբրեւ եկեղեցւոյ հիմք չեն ընդունում, աստուածաբանական ֆակուլտետներում պաշտօն չտրուի:

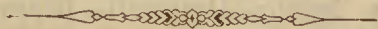
Այս ասաջարկութիւնը արդէն յանձնաժողովում ընդհանուրի հաւանութիւնը չէր գտել: Սինօդի ժողովում նա ընդունովին ընդդիմադրութեան հանգիւյսեց և տաք վիճաբանութիւնը յետոյ ընդունովին մերժուեց: Սինօդը համաձայնուեց քուէարկել միայն այն ասաջարկը, որ նորա ներկայացուցիչները աստուածաբանական ամբիոնների կանգիտադներին հաստատութեան խնդրում մատնակցութիւն ունենան և այդ էլ ընդունուեց ոչ միաձայն:

Անդամների երեք մասը ֆակուլտետների բացարձակ ազատութեան պաշտպան էին և այդ պատճառով առաջարկած ծրագիրը ջնջուեց յանուն գիտութեան ազատութեան: Այս խնդրումը մեծ դեր կատարեցին արքունի քարոզիչ Գրիանդեր, պրոֆ. Կաուչ, Կաֆտան, Լօօֆս և ուրիշները:—Նոր աստուածաբանութեան յառաջագիմութիւնը, որն ի միջի այլոց իրեն նպատակ էր դրել օրթոդոքսութեան չոր ու ցամաք ձևերը կենդանացնել, այնուամենայնիւ չքիարողացաւ երկդասարդութեան մէջ առանձին յաջողութիւն ձեռք բերել: Վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս աստուածաբանական ֆակուլտետների ունկընդիւնների քանակութեան անկումը: 1903 թ. ամառուայ կիսամեակում գերմանական բոլոր 17 համալսարաններում գրուել են 2207 աստուածաբանութեան ունկնդիրներ, որոնցից 1199 պրոեսական ինն համալսարաններում և 1108 մնացած համալսարաններում. 12 տարի առաջ, 1892 թ. միմիայն պրոեսական աստուածաբանական ֆակուլտետները ունէին 2224 ունկնդիրներ: Յետոյ այս թիւը 12 տարուայ ընթացքում իջել է 540/0:

* * *

Ինչպէս հաղորդում է «Bappel»-ը Հաբէշտանի թագաւոր Նեգուս Մենելիքը նորերս մի հրովարտակ է հրատարակել, որով արգելում է սարուկների առևտուրը. առաջ ենք բերում հրովարտակի բովանդակութիւնը նոյնութեամբ: «Սարուկների առևտրով զբաղուողների դէմ: Սորանից մի քանի ժամանակ առաջ ես արգիւցի իմ բոլոր նահանգներում Գալ ցեղի պատկանող մարդկանց առևտուրը, եկեղեցու մասնակցութիւնից հրաժարեցնելու սպառնալիքով, սակայն դուք չկամեցաք ձեռք վերցնել այդ առևտրից:

Լաւ իմացէք, որ այսուհետեւ Գալ ցեղի մարդկանց առևտուրով զբաղուողները ոչ թէ աուդանք պէտք է լծարեն, այլ մարմնական պատիժ պէտք է կրեն (այսինքն ձեռքը կամ ոտը պէտք է կտրուի)»:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

Յ Ո Յ Ձ

Ձ Ն Մ Ս

(Թարգմ. ռուսերէնից * Ս. Տ.):

1. Յոյզերի եւ բնագոյների համեմատութիւնը:—Յոյզերի և բնագոյների յատուկ տարբերութիւնն այն է, որ յոյզը զգացուելու ձգտումն է, իսկ բնագոյը-գործելու ձգտում՝ չըջտպատի մէջ որոշ առարկայի (օբեկտի) ներկայ լինելու պատճառով: Բայց յոյզերն էլ իրենց համապատասխան մարմնական արտայայտութիւնն ունին, որ երբեմն մկանների խիստ կծկումն է լինում (օր. ահի կամ զայրոյթի բռնակներ), և շատ դէպքերում կարող է քիչ գծուար լինել մի կտրուկ սահմանադիմ գնել յուղական գործողութեան (պրոցեսի) և բնագոյական հակադրման (ռեակցիայի) նկարագրութիւնների միջև, երբ այս երկուսն էլ մի և նոյն առարկայից են յառաջացած լինում: Հոգեբանութեան գրքի մը զլխում պէտք է շարադրել և բնական էրեւոյթը, արդեօք բնագոյներն թէ յոյզերի զլխում, Ո՞ր զլխում պէտք է նկարագրել հետաքրքրութիւնը, նախանձը հայրն: Գիտական տեսակետից այդ մի և նոյն է. ուստի և այս հարցը լուծելիս պէտք է գործնական յարմարութիւնն աչքի առաջ ունենանք: Իբրև զուտ ներքին հոգեկան վիճակներ՝ յոյզերը բոլորովին աննկարագրելի են: Բայց զբանից տղայիս մի նկարագրութիւն աւելորդ բան կը լինէր, քանի որ յոյզերը որպէս հոգեկան վիճակներ առանց դրան էլ ընթերցողին լաւ յայտնի են: Նկարագրել կարող ենք միայն՝ թէ ինչ առնչութիւն ունին յոյզերը իրենց առաջացնող օբեկտների և ընթացակից հակադրումների (ռեակցիաների) հետ: Իւրաքանչիւր օբեկտ, որ ազդում է բնագոյներից որ և է մէկի վերայ, ընդունակ է մեր մէջ նաև յոյզ առա-

*) Уилльямъ Джемсъ. Психологія. Переводъ съ англійскаго Лапшина. Глава XXIV. Эмоція.

ջացնելու: Այստեղ ամբողջ տարբերութիւնն այն է, որ ինչ որ բուզական հակադրում (ռէսկիցիայ) ենք կոչում՝ կրող սուբեկտի (անձի) մարմնի սահմանից դուրս չէ դալիս, իսկ բնադրական ռեակցիա կոչուածը կարող է նաև աւելի հեռու գնալ և իրեն առաջացնող օրեկտի հետ դործնականում փոխադարձ յարակցութիւններ ունենալ: Թէ բնադրական և թէ յուզական գործողութիւնների ժամանակ առաջիկայ օրեկտի լոկ յիշողութիւնը կամ մտապատկերը կարող է բաւական լինել ռեակցիա յառաջ բերելու համար: Կարող է պատահել նոյն իսկ, որ մարդս աւելի մեծ կատաղութիւն գրգայ իրեն հասցրած վիրաւորանքի մասին մտածելիս քան նոյն վիրաւորանքն անմիջապէս ստանալիս, և մօր մահուանից յետոյ մարդ կարող է գէպի նա աւելի սաստիկ գորով գլալ քան կենդանութեան ժամանակ: Այն ամբողջ զլխում յոյզի օրեկտի դարձուածքը եւս դործ եւմ ածելու առոնց խնայութեան թէ այն գէպի համար, երբ ներկայ գտնուող մի իրական առարկայ է այդպիսի օրեկտ լինում, և թէ այն գէպքում, երբ այդ օրեկտը պարզապէս մի վերաբաղըրուած մտապատկեր է լինում:

2. Յոյզերի բազմազանութիւնն անվերջ է: — Բարկութիւնը, երկիւզը, սէրը. տառելութիւնը, սուրախութիւնը, վիշտը, ամօթը, հալարտութիւնը. և այս յոյզերի զանազան նրբերանգութիւնները կարելի է յոյզի ամենից բիրտ ձևերը կոչել. քանի որ սերտ կապուած են մարմնի համեմատաբար զօրեղ զրգուամենքի հետ: Աւելի նուրբ յոյզեր են բարոյական, մտաւորական և գեղասիրական զգացմունքները, որոնց հետ սովորաբար մարմնական պահաս գօրեղ զրգամունքներ են կապուած լինում: Յոյզերի օրեկտները, յոյզերին կապակից հանգամանքները և յոյզերի զանազան տեսակները նկարագրել կարելի է անվերջ: Եւրոքանչիւր յոյզի անթիւ նրբերանգութիւնները աննկատելի կերպով մէկը միւսին են փոխուում և մասամբ նշանակուում են լիզուի մէջ համանիշներով. ինչպէս օրատառութիւն, հակալիրութիւն, թշնամութիւն, չարակամութիւն, տհաճութիւն, դարչանք, բէն, զգուանք և այլն: Դրանց տարբերութիւնը որոշուած է համանիշների բառարաններում և հոգեբանութեան դասընթացներում: Հոգեբանութեան գերմանական դասագրքերից չափերի՝ յոյզերի մասին խօսող գլուխները ուղղակի համանիշները՝ բառարաններ են: Սակայն մի արգէն ինքն ըստ ինքեան ախներն՝ բոնի արդիւնաւոր մշակումը իւր սահմանն ունի. և նման ուղղութիւն ունեցող բազմաթիւ աշխատասիրութիւնների հեռանքն այն եղաւ, որ այս խնդրին վերաբերեալ

զուտ նկարագրական մատենագրութիւնը, Գեղարտից սկսած մինչև մեր օրերը, հոգեբանութեան ամենաձանձրալի մասն է: Դեռ աւելի՝ այս մասն ուսումնասիրելիս զգում էք, որ յոյզերի՝ հոգեբաններից առաջարկուած գաղափարութիւնները մեծ մասամբ սոսկ ֆիկցիաներ (մտայածին բաներ) են, կամ զուրկ էական նշանակութիւնից, և որ հոգեբանները յատկանութիւնը՝ իբր թէ իրանց տերմինոլոգիան ճշգրիտ է, կատարելապէս անհիմն է: Բայց և այնպէս, յոյզերի հոգեբանական ուսումնասիրութիւնների մեծ մասը զժրախտաբար զուտ նկարագրական բնութագրութիւն ունի: Վէպերում յոյզերի նկարագրութիւնը հետաքրքրութեամբ ենք կարդում. քանի որ ինքներս էլ նրա համար ենք ստեղծուած, որ յոյզեր ունենանք մեր մէջ: Վէպերում ծանօթանում ենք յոյզեր առաջացնող օբեկտներին և հանգամանքներին, և այս պատճառով վէպի այս կամ այն էջը զարգարող՝ ինքնագիտողութեան իւրաքանչիւր նուրբ դիմ իսկոյն և եթ մեր մէջ զգացմունքի արձագանք է գտնուում: Աֆորիզմների շարքի ձևով գրուած մատենագրական—փիլիսոփայական դասական (կլասիկ) երկերը նոյնպէս մեր յուզական կեանքի վերայ լոյս են սփռում, և մեր զգացմունքները շարժելով մեզ հաճոյք են պատճառում: Իսկ ինչ զգացմունքների «փիտական հոգեբանութեանն» է վերաբերում՝ այդ խնդրի մասին չափազանց բազմաթիւ կլասիկ աշխատութիւններ կարդալուց՝ երեւի ճաշակա բոլորովին փշացրել եմ. միայն թէ՛ աւելի կղերադասէի կարդալ մերձակայ լեռների բառական նկարագրութիւնը քան նորից այդ հոգեբանական ստեղծագործութիւնները կրկին անգամ կարդալ: Սրանց մէջ ոչ մի արգելանաւոր դեկլարալ սկզբունք, ոչ մի հիմնական հայեցակէտ չկայ: Յոյզերն անվերջ տարբերուած և երանգաւորուած են, բայց այդ ուսումնասիրութիւններում ոչ մի արամաբանական ընդհանրացում չէք գտնի: Մինչդեռ իսկական գիտական աշխատանքի ամբողջ հրապոյրը տրամաբանական վերլուծման շարունակական խորացումն է: Միթէ յոյզերի վերլուծման ժամանակ անհնարին է բարձրանալ կոնկրէտ նկարագրութիւնների մակերեսային: Արժում եմ որ այդպիսի կոնկրէտ նկարագրութիւնների շրջանից գուրս գալու ելք կայ. հարկաւոր է միայն ջանք գործ դնել այդ ելքը գտնելու համար:

3. Յոյզերի բազմազանութեան պատճառը:—Հոգեբանութեան մէջ յոյզերը վերլուծելու առիթով ծագող զժուարտութիւնները, կարծում եմ, նրանից են, որ խիստ սովորել են յոյզերը միմեանցից բացարձակապէս զատուած երեւոյթների նկատել: Քանի որ իւրաքանչիւր յոյզ մի մշտնջենական, անձեռնմխելի հոգեկան էութիւն կը համարենք, նման տեսակների, որ կենսաբանութիւնը մի ժամանակ անփոփոխելի էութիւններ էր համարում, մինչև այն ժամանակ

նալ կմնայ միայն որ ակնածութեամբ յոյզերի զոնազան առանձնայատկութիւնների, աստիճանների և առաջացնելիք գործողութիւնների ցուցակներ կազմենք: Բայց եթէ յոյզերը աւելի ընդհանուր պատճառների արդիւնք համարելիս լինինք (ինչպէս որ օր. կենսաբանութիւնը և տեսակների զանազանութիւնը շրջապատի պայմաններից յառաջացած փոփոխութիւնների և միանգամ ձեռք բերած փոփոխութիւնների ժառանգաբար աւանդման արդիւնք է համարում), այն ժամանակ տարբերութիւններն որոշելը և դասաւորելը լոկ հասարակ օժանդակող միջոցների նշանակութիւն կստանան: Յետագայ սակաւաթիւ երեսներում՝ առ այժմ յուզմունքների բիրտ կոչուած ձևերով շատանալով՝ յոյզերի մի պատճառի վերայ մատնանիշ կանեմ, որ խիստ ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող մի պատճառ է:

4. Յայդի բիրտ ձեւերում զգացմունքը նոյն յոյզի մարմնական արտայայտման արդիւնքն է:—Սովորաբար այնպէս են մտածում, թէ յոյզի բիրտ ձևերում մի օրեկտից, առարկայից, ըմբռնուած հոգեկան տպուորութիւնը յոյզ կոչուած հոգեկան վիճակ է առաջացնում մեր մէջ, իսկ այս հոգեկան վիճակը իրենից յետոյ սրուշ մարմնական արտայայտութիւն է յառաջ բերում: Իմ տեսութեան համաձայն ընդհակառակը՝ մարմնական դրդումները անմիջապէս է հետեւում իրեն առաջացնող փաստի ըմբռնմանը և նոյն այդ դրդումներն գիտակցումն է, քանի դրդումները դեռ տեղի է ունենում, հէնց ինքը յոյզը: Սովորաբար այսպէս են ասում. մեր կարողութիւնը կորցրինք, վշտացանք և լաց ենք լինում. արջի հանդիպելինք, վախեցանք և փախչում ենք. թշնամին մեզ վիրաւորեց՝ կատաղեցինք և հարուածեցինք նրան: Իմ պաշտպանած հիպոթէզի համաձայն՝ այդ անցքերի հերթը մի քիչ այլ կերպ պիտի լինի. այն է՝ առաջին հոգեկան վիճակը իսկոյն և եթ չէ յաջորդում երկրորդ հոգեկան վիճակով. սրանց միջև մարմնական արտայայտութիւններ պէտք է տեղի ունենան. ուստի ամենից բոնաւոր կը լինէր այսպէս ասել. վշտացել ենք որովհետեւ լալիս ենք, կատաղել ենք որովհետեւ հարուածում ենք ուրիշին. ահ ենք զգում որովհետեւ զոգում ենք. և ոչ թէ ասել, թէ լալիս ենք, հարուածում ենք, զոգում ենք, որովհետեւ վշտացած ենք, կատաղած ենք, վախեցած ենք: Եթէ ըմբռնմանը անմիջապէս մարմնական արտայայտութիւնները չյաջորդէին՝ այդ ըմբռնութիւնը իւր ձևի կողմից մի դուռ իմացական գործողութիւն (ակտ) կը լինէր, գոգոյն, զուրկ գունաւորութիւնից և յուզական «ջերմութիւնից»: Այդպիսի դէպքում կարող էինք արջ տեսնել և վճռել որ ամենից լուռ կը լինի փախչել. կարող էինք վերա-

ւորանք ստանալ և արդարացի դատել հարուածին պատասխան տալ։
բայց այդ դէպքերում ոչ ահ, ոչ էլ վայրոյթ կըլայինք։

Այսպիսի անտաշ ձևով արտայայտուած լինելով՝ հիպոտէզա կարող է տարակոյտների տեղիք տալ։ Այն ինչ հիպոտէզին ըստ երևոյթին օտարութի (պարագոքսալ) բնաւորութիւնը չբացնելու և թերևս նրա ճշմարիտ լինելուն համոզուելու համար՝ բազմաթիւ և հեռաւոր, երկար ու բարակ խորհրդածութիւնների կարիք չը կայ։

Ամենից առաջ ուշադրութիւն դարձնենք այս վիստով վերայ։ Իւրեք ան չիւր ըմբռնութիւնն ֆիզիքական որոշ ներգործութեամբ մեր կողմուածքի (օրգանիզմի) վերայ ընդարձակ չափով ծաւալուող մի ազդեցութիւնն է անսում, որը նախորդում է մեր մէջ յոյզի կամ յուզական պատկերի ծագմանը։ Մի ոտանուոր, զրամա, դիւցազներգութիւն լսելիս՝ յաճախ զարմանալով նկատում ենք որ մեր մարմնով յանկարծ ալիքի նման մի դող է անցնում, կամ որ մեր սիրտը աւելի սաստիկ կերպով բաբախել է սկսում, իսկ աչքերից յանկարծակի արտասուք թափուեց։ Նոյն բանը աւելի ևս շօշափելի կերպով երաժշտութիւն լսելիս կարելի է դիտել։ Սրբ անտառում զբօսնելիս յանկարծակի ինչ որ մութ, չարժուող բան լինք նկատում՝ մեր սիրտը զադորում է բաբախելուց, և իսկայն և եթ չնչերս բռնում է վտանգի մասին ոչ մի ուղղակի պաշտօնար մտքներումս զիս չկազմած։ Սթէ մեր բարեկամը անզունդի կզերքին է մօտենում՝ մեզ լաւ յայտնի անհանգստութիւնն ենք զգալ սկսում և յետ կանգնում, չը նայելով որ լաւ դիտենք որ մեր բարեկամը վտանգից դուրս է, և նրա վայր ընկնելու մասին ոչ մի մեկին մոտապատկեր չունինք։ Հեղինակս վառ կերպով յիշում է իւր զարմառքը երբ ինքը մէկ անգամ 7—8 տարեկուն հասակում ուշաթափ էր կղել դոյլի մէջ ձիւս արիւն տեսնելուց, այդ դոյլի մէջ փայտ կար, որով նա հեղուկը սկսեց խառնել, արիւնը փայտի ծայրից կաթում էր դոյլի մէջ, բացի մանկական հետաքրքրութիւնից երեխան ուրիշ ոչինչ չէր զգում։ Յանկարծ աքերը մթնեցին, աւանջները խշշացին և երեխան գիտակցութիւնը կորցրեց։ Առաջ նա երբէք լուծ չէր կղել որ արիւնին նայելուց մարդկանց սիրտը խառնում է և ուշքը գնում, և արիւնից այնքան քիչ էր զգուում, այնքան քիչ վտանգ էր տեսնում նրա մէջ՝ որ այդպիսի քնքոյշ հասակում անգամ չէր կարող չը պարմանալ։ Թէ ինչպէս կարմիր հեղուկով լիքը դոյլի լակ ներկայութիւնը մեր օրգանիզմի մէջ կարող է այդքան ցնցող ներգործութիւն առաջացնել։

Որ յոյզի անմիջական պատճառը արտաքին գրգռումների՝ մեր նհարդերի վերայ գործած ֆիզիքական ազդեցութիւնն է՝ սրա

համար ամենալու ապացոյց այն ախտաբանական (պատուհի-
գիկ) դէպքերը կարող են լինել, երբ յոյզի համար մի
համապատասխան օբեկտ չը կայ: Յոյզերի մասին իմ ա-
ռաջարկած հայեցակէտի դիտւոյր առաւելութիւններից մէկն հէնց
այն է, որ նրա միջոցով կարող ենք մէկ ընդհանուր սրեմայի, կարգի
տակ դասել յոյզերի թէ հիւսնդական և թէ առողջ նորմով (կանոնա-
ւոր) դէպքերը: Յիմարանոցներում՝ ոչ մի բանով չը պատճառաբա-
նուած բարկութեան, երկիւղի, մեղամարդի կամ երազողութեան,
ինչպէս և ոչնչով չը պատճառաբանուած ապատիայի օրինակների
ենք հանդիպում, որ յամուութեամբ շարունակուում է, չնայելով որ
ոչ մի արտաքին դրդող պատճառ չկայ: Առաջին դէպքում պէտք է
ենթադրենք որ նեարդերի մեքանիզմը որոշ յոյզերի վերաբերմամբ
այն աստիճան տալուորուն է դարձել, որ ամեն նոյն իսկ անհամա-
պատասխան՝ դրդիչ (ստիմուլ) բաւարար պատճառ է հանդիսանում
նրա մէջ այդ ուղղութեամբ դրդիւ առաջացնելու, և այդպիսով այն
զգացմունքների ուրոյն ամբողջութիւնը (կոմպլէկսը) յաւաք բերե-
լու, որոնք և յառաջիկայ յոյզն են կազմում: Այսպէս, օրինակ, երբ
մի մարդ խորը շունչ քաշելու անկարողութիւն, սրտի բաբախում,
տնեւտագասարիկ նեարդի դորժունէութեան առանձին տեսակի փո-
փոխութիւն որ սովորաբար «սրտի անձուկ» է կոչւում, տնշարժ
տարածուած գիրք ընդունելու ձգտում և բացի այս բոլորից մեր
ներսը կատարուող նաև մի քանի դեռևս չհետազոտուած այլ գոր-
ծողութիւններ է գլուծ միաժամանակ՝ այս բոլոր երևոյթների հա-
ւաքումը (կոմբինացիոն) մարդու մէջ ահի զգացում է առաջացնում,
և մարդս շտտերին լաւ յայտնի մահացու վախի զօհ է դառնում:
Ծանօթներիցս մէկը որ այս ամենասարսափելի հիւանդութիւնը
մի քանի անգամ ունեցած է եղել, ինձ պատմել է, որ իւր հո-
գեկան տանջանքների կետրոնը սրտի չըջանը և չնշառութեան
գործարանն էին լինում: հիւանդութեան առաջն տունելու համար
նա ղլխաւորապէս աշխատել է չնշառութեանը հակել և դանդաղե-
ցնել սրտի բաբախումը: ա՛հ անհետանում էր հէնց որ նրան յա-
ջողում էր խորը շունչ քաշել և ուղղել իւր կազմուածքը:

Այստեղ յոյզը լուկ մարմնական վիճակի մի զգայութիւն է, և
նրա պատճառը մի զուտ բնախօսական պրոցէս է:

Յետոյ՝ ուշադրութիւն դարձնենք՝ որ իւրաքանչիւր
մարմնական փոփոխութիւն, ինչ տեսակի էլ լինի,
երևան դալու բոլակէին մեղնից զգացում է մեկին
կամ շփոթ կերպով: Եթէ ընթերցողը մինչև այժմ այս հանգա-
մանքին ուշադրութիւն դարձած չէ եղել՝ հետաքրքրութեամբ
և զարմանքով կարող է նկատել, թէ ինչպէս մարմնի զանազան

մասերում տեղի ունեցող բազմաթիւ զգայութիւններ՝ հոգու այս կամ այն յուզական վիճակին ընթացակից բնորոշ նշաններ են հանդիսանում: Ի հարկէ հիմք չունինք սպասելու, որ ընթերցողը այսպիսի մի կուրբիող (մազալու) հոգեբանական վերլուծման համար ինքնագիտողութեամբ իւր մէջ կը գտայ գրաւիչ կրքերի բուն կուսմները. բայց նա կարող է այն յոյզերը գիտել որոնք հոգու աւելի անգործ վիճակների ժամանակ են տեղի ունենում, և թոյլ աստիճանի յոյզերի նկատմամբ կազմած արդարացի եզրակացութիւնները կարելի կը լինի նոյն յոյզերի նաև աւելի աատիկ աստիճանների վերայ տարածել: Յոյզի ժամանակ մեր մարմնի ամբողջ ծաւալում շատ վառ կերպով պնայան զգայութիւններ ենք ունենում. մարմնի իւրաքանչիւր մասից գիտակցութեան մէջ պնայան զգայական տալաւորութիւններ են մուտք գործում՝ թոյլ, գորեղ, անախորժ, անորոշ տալաւորութիւններ՝ որոնցից՝ ամեն մարդուց միշտ գիտակցուող անձնաւորութեան զգացմունքն է կազմում: Զարմանալի է, թէ որպիսի աննշան շարժառիթներ յաճախ մեր գիտակցութեան մէջ զգայութիւնների այդպիսի հաւաքումներ են առաջացնում: Նոյն իսկ ամենաթոյլ կերպով վշտացած լինելիս միշտ կարող ենք նկատել, որ մեր հոգեկան վիճակի բնախօսական արտայայտութիւնը աչքերի կիոցուելը և յոնքի մկանների կծկուելն է լինում: Մի անսպասելի դժուարութեան հանդիպելիս՝ կոկորդում ինչ որ անյարմարութիւն ենք զգում, որ մեզ ստիպում է թուր կուլ տալ, կոկորդը մաքրել և թեթեակի հագալ: Նմանօրինակ երևոյթներ կարելի է գիտել նաև ուրիշ բազմաթիւ դէպքերում: Յոյզերին ընթացակցող այս օրգանիկ փոփոխութիւնների հաւաքումների բազմազանութեան շնորհիւ՝ վերացական խորհրդածութիւնների վերայ յենուելով կարող ենք ասել, որ յոյզի իւրաքանչիւր նրբերանգութիւն ամբողջութեամբ վերցուած իւր ուրոյն բնախօսական արտայայտութիւնն է ունենում, որը նոյնպիսի մի եզակի դէպք է (unicum), որպէս յոյզի նոյն նրբերանգութիւնը: Յոյզի ժամանակ մարմնի ձևափոխուող առանձին մասերի բազմաթիւ լինելուց է, որ մարդու համար այնքան դժուար բան հանգիստ վիճակում դանուելիս որ և է յոյզի արտաքին արտայայտութիւնները վերաբառադրել: Վամածին շարժումների մկանների՝ մի յոյզի համապատասխանող խողը վերաբառադրել կարող ենք. բայց կաշի, գեղձերի, սրտի և ընդերքի հարկաւոր գրգռները մեր կամքով յառաջ բերել չենք կարող: Ինչպէս որ արհեստական փուշտոցին ինչ որ բան պակաս է լինում իսկական փուշտոցի հետ համեմատած՝ այնպէս էլ արհեստական կերպով վերաբառադրուած վիշտը կամ ողորութիւնը իսկականին լիակատար կերպով նման լինել չէ կարող, եւր նոյն արտադրութիւնների յառաջ գալու հարկաւոր շարժառիթները չկան:

Այժմ դանք տեսութեանս ամենազլխաւոր կէտի շարադրութեանը, որ է՝ Եթէ մի զօրեղ յոյզ պատկերացնենք և փորձենք մեր դիտակցութեան այդ վիճակից մըտքում մէկ-մէկ դուրս հանել նոյն յոյզի հետ կապակցութեամբ մարմնական սիմպտոմների բոլոր զդայութիւնները՝ ապա վերջի վերջոյ և դաժ յոյզից այլ ևս ոչինչ չի մնալ. ոչ մի «նոզեկան նիւթ» չի մնայ. որից կարելի լինի նոյն յոյզը կազմել. այդ հանումից մնացած մնացորդը գուռ մտաւոր (ինտելեկտուալ) ըմբռնութեան մի սառն, անտարբեր վիճակ կը լինի: Մարդկանց մեծ մասը սրոնցից խնդրել էի իմ այս զրութիւնը ստուգել ինքնադիտողութեամբ, կատարելապէս համաձայն էին ինձ. բայց հոմանք յամառութեամբ շարունակում էին ողնդել. որ իրանց ինքնադիտողութիւնը իմ ենթադրութիւնը (հիպոթէզը) չէ արդարացնում: Եւստի չեն կարողանում հարցս հէնց կարգին հասկանալ: Օրինակ. խնդրում ևս որ ծիծաղաշարժ առարկայ տեսնելիս ծիծաղի ամեն մի զգացմունք և ծիծաղելու ամեն մի հակում իրանց զիտակցութիւնից հեռացնեն և սպա ասեն՝ թէ այդ ժամանակ առաջիկայ առարկայի ծիծաղելի կողմը ինչը կը լինի. արդեօք այդ զէսքում զիտակցութեան մէջ չի մնայ լոկ ըմբռնութիւն մի առարկայի որ «ծիծաղելի» առարկաների դասին է պատկանում. հարցիս լյամառութեամբ պատասխան են տալիս, թէ այդ Ֆիզիքապէս անհնարին է կատարել, և որ ծիծաղելի առարկայ տեսնելիս միշտ ստիպուած են լինում ծիծաղել: Մինչդեռ առաջարկածս խնդրին այն չէր՝ որ ծիծաղելի առարկայի վերայ նայելիս ծիծաղելու ամեն մի հակում իրապէս ոչնչացնէին իրենց մէջ: Առաջարկածս լոկ սպեկուլատիւ, տեսական բնաւորութիւն ունեցող մի լնդիր է և առաջարկում է՝ որ ամբողջութեամբ առած յուզական վիճակից մաքուր մի քանի զդայական տարրեր հեռացնենք, և որոշենք թէ այդ գէղըում մնացորդ տարրերը որոնք կլինին: Աս չեմ կարող հրաժարուել այն մտքից, որ դրած հարցս լաւ հասկացող ամեն մարդ կհամոձայնի վերևում արտայայտածս զրութեանը: Աս բնաւ չեմ կարող պատկերացնել՝ թէ մեր զիտակցութեան մէջ երկիւղի էլ ինչ յոյզ կը մնայ, եթէ հեռացնենք այն բոլոր զդայութիւնները որ կապուած են հետեւեալ բնախօսական երեոյթների հետ՝ սրտի սաստկացած բարտխում, կարճ շնչառութիւն, չթուրներ զոդ, կաշուի փշաքաղում՝ անդամների թուլութիւն, և ստամոքսի գրգռոց: Արդեօք կարող է մէկը զայրոյթի վիճակ պատկերացնել և նոյն ժամանակ իսկոյն և եթէ երեւակայել ոչ թէ կրճքի արեւոծում, երեսի մէջ արեան լիցունքը, ռուսգերի լայնանալը, ստամոքսի իրար սեղմուելը և ուժգին գործողութեան ձգտում, այլ ընդհակառակն՝ մկաններն առանց լարուած վիճակի,

հանգարտ և կանոնաւոր շնչառութիւն և հանգիստ երես երեսակայելու
 Հեղինակը զմէք բնաւ չէ կարող այդ անել: Նրա կարծիքով՝ այդ զէպ-
 քում վայրոյթը որպէս արտաքին որոշ արտայայտութիւնների հետ
 կապուած մի զգացմունք պէտք է խաղաւ բացակայէ՝ և կարելի է
 ենթադրել որ մնացորդը անդորր, անկիւնք, ամբողջովին մոռուոր
 (խտեղեկութեամբ) աշխարհին պատկանող դատողութիւն կը լինի. ու-
 ռիշ խօսքով այդ զէպքում մնացորդը մի միտք կը լինի այն բանի
 մասին՝ թէ այս ինչ մարդիկ պատժի են արժանի իրենց մեղքերի
 համար: Նոյն խորհրդածութիւնը նաև վշտի յայզին է վերաբերում:
 Ի՞նչ կը լինէր վիշտը առանց արտասուքի, հեղեղանքի, սրտի բա-
 րախման կանգ առնելու և սիրտը ճմուռելու: Զգացական երանդից
 զուրկ մի խորտովանութիւն այն փաստի, թէ այս ինչ հանգա-
 մանքները խիստ վշտալի են — և ուրիշ ոչինչ: Նոյն բանը նաև ուրիշ
 ամեն կրքի վերլուծման ժամանակ երևան է գալիս: Արեւ մարմնական
 աստաւից զուրկ մարդկային յայզը մի սին հնչիւն է: Նո չեմ պըն-
 դում որ այդ տեսակ յայզը իրերի բնութեանը հակասող մի բան է,
 կամ որ զուտ ոգիները անկիրք մտածողական գոյութեան են
 զատարարութեամբ, և ուզում եմ միայն տեսլ որ մեզ համար որեւէ
 մարմնական գգայութիւնից զրկուած յայզը մի աներեւակայի բան
 է: Քանի չառեմ վերլուծում իմ հոգեկան վիճակները այնքան աւելի
 եմ համոզում, որ իմ ունեցած «բիրտ» կրքերը և յափշտակութիւն-
 ները խկապէս այն մարմնական փոփոխութիւններից են ծագում և
 առաջանում, որ սովորաբար իրանց արտայայտութիւնը կամ հե-
 տեանքն ենք համարում. և աւելի ևս սկսում է ինձ հաւանական
 թուալոր, եթէ մարմնինս անդգայ (տնեսթետիկ) դառնայ՝ թէ զուրկեան
 և թէ անդուր յայզերի (աֆեկտների) կիանքը ինձ համար մի բա-
 լորովին խորթ բան կը լինի, և մի զուտ իմացական կամ մոա-
 ւորական (ինտելեկտուալ) գոյութիւն քորշ տալ սովորուած կլինիմ:
 Թէև այդպիսի գոյութիւնը հին իմաստուններին մի իդէալ էր թուում,
 բայց մեզ համար որ միայն մի քանի սերնդով ենք բաժանուած
 փիլիսոփայութեան այն շրջանից ելլալ գգայականութեան առաջնակարգ
 տեղ արուեսց, սոցալիսի կեանքը չափազանց սպառնիկ, անկենդան
 կը երևայ, որին չարժէ ձգտել այնպիսի յամառութեամբ:

5. Իմ հայեցակէսը մասերիալիստիկ անուանել չէ կարելի: —
 Իմ տեսութեան մէջ նոյնքան մատերիալիզմ կայ որքան և ամեն մի
 հայեացքում որ մեր յոյզերը նեարգական դործողութիւններից
 պայմանաւորուած է համարում: Ընթերցողներիցս ոչ մէկը չի բո-
 ղոքի այս դրութեան զէմ, քանի սա ընդհանուր ձևով արտայայ-
 տուած կը մնայ, և եթէ այդտեղ մէկը մատերիալիզմ տեսնի էլ՝
 այդ կարող է անել միայն յոյզի այս կամ այն մասնակի տեսակը

ի նկատի ունենալիս: Յոյզերը զգացական պրոցեսներ են, որ պայմանաւորուած են արտաքին գրգռիչների ազդեցութեամբ առաջացող ներքին նեարգական հոսանքներից: Ճիշտ է՝ պզտոտնամիտ հոգեբանները այդ պրոցեսները ինչ որ խիստ ստոր բանի հետ կապակցուած երևոյթներ են միշտ համարել. սակայն մեր յոյզերի ծագման բնութագրական պայմանները ինչ էլ որ լինին՝ յոյզերը ըստ ինքեան, որպէս հոգեկան երևոյթներ, միևնոյն է՝ պէտք է մնան ինչ որ են: Եթէ յոյզերը խոր, մաքուր և գնահատելի նշանակութիւն ունեցող հոգեկան փաստեր են հանդիսանում, ապա՝ իրանց ծագումը բացատրող տմեն բնախօսական տեսութեան տեսակէտից էլ՝ դարձեալ նոյնքան խոր, մաքուր և իրենց նշանակութեամբ գնահատելի կը մնան, ինչպէս որ են նաև մեր տեսութեան տեսակէտից: Յոյզերն իրենց մէջ են պարունակում իրենց նշանակութեան ներքին չափը. և յոյզերի տեսութեամբ, որ առաջարկուած է, ապացուցանել՝ թէ զգացական գործողութիւնները (պրոցեսները) չը պէտք է անպատճառ ստոր, նիւթական լենաւորութեամբ հանգէս գան և որոշուին՝ նոյնքան անհեթեթ բան կը լինէր, ինչպէս որ եթէ առաջարկուող տեսութիւնը մերժէինք յենուելով այն բանի վերայ, թէ այդ տեսութիւնը յոյզերի երևոյթները ստոր մատերիալիստիկ կերպով է բացատրում:

6. Առաջարկածս հայեցակէսը բացատրում է յոյզերի զարմանալի բազմազան լինելը:—Եթէ առաջարկածս տեսութիւնը ճշմարիտ է, ապա ամեն յոյզ՝ մէջ այնպիսի հոգեկան տարրերի մի խմբի գումարման հետևանք է, որոնցից իւրաքանչիւրը որոշ բնախօսական գործողութեամբ է պայմանաւորուած: Մարմնի մէջ կատարուող իւրաքանչիւր փոփոխութեան բազմաթիւ տարրերը արտաքին գրգռիչից առաջացած ռեֆլէկսի հետևանք են: Այստեղից անմիջապէս մի շարք կատարելապէս որոշ հարցեր են ծագում՝ խիստ տարբեր այն բոլոր հարցերից որ յոյզերի ուրիշ տեսութիւնների ներկայացուցիչների կողմից են առաջարկուում: Սրանց տեսակէտով յոյզերը վերլուծելիս միակ հնարաւոր խնդիրը կամ դասաւորումն է՝ թէ «յառաջիկայ յոյզը ինչ սեւեր կամ տեսակի է պատկանում», կամ նկարագրումն է՝ թէ «յառաջիկայ յոյզը ինչ արտաքին արտայայտութիւններով է բնորոշւում»: Իսկ այժմ խնդիրը յոյզերի պատճառները պարզելն է՝ թէ «այս կամ այն օրեկտը մեր մէջ ինչ ձևափոխութիւններ է յառաջացնում», և թէ «ինչո՞ւ այս և ոչ թէ ուրիշ ձևափոխութիւն է յառաջացնում»: Յոյզերը մակերևոյթաբար վերլուծելուց՝ այնպիսով աւելի խորամուկ հետազոտման, աւելի բարձր կարգի հետազոտութեան ենք անցնում: Դասաւորումը և նկարագրումը գիտութեան զարգացման ստորնագոյն աստիճաններն են: Հետագո-

ման որոշ գիտական ասպարէզի վերայ հէնց որ պատճառական կապակցման հարցն է յառաջ գալիս՝ դասաւորումը և նկարագրումը երկրորդական տեղ են բռնում, և իրենց ունեցած նշանակութիւնը այն չափով են պահում ինչ չափով որ պատճառական կապակցութիւնը հետազոտելու գործն են գիւրացնում: Հէնց որ պարզեցինք, որ յոյգերի պատճառը այն անթիւ ռեֆլեկտոր գործողութիւններն են որ արտաքին օրեկտների ազդեցութեամբ առաջ են գալիս և անմիջապէս մեզանից գիտակցում, ապա մեզ համար իսկոյն և եթ հասկանալի է դառնում՝ թէ ինչ ու յոյգերի անհամար բազմութիւն կարող է գոյութիւն ունենալ և թէ ինչ՞աւան անհայտներն մէջ յոյգերը կարող են անորոշ կերպով ձեռափոխուել թէ կազմի և թէ յարուցանող շարժառիթներն կողմից: Բանն այն է որ ռեֆլեկտոր գործողութեան մէջ ընդ միշտ անփոփոխ, բացարձակ (աբսոլյուտ) ոչինչ չը կայ: Ռեֆլեկտները կարող են խիստ զանազան կերպով գործել, և այդ գործողութիւնները սովորաբար անսահման ձեւափոխւում են:

Կարճ ասած՝ յոյգերի ամեն դասաւորութիւն էլ կարող է «ճշմարիտ» կամ «բնական» համարուել, եթէ իւր կոչմանը բաւարարութիւն է տալիս, և այնպիսի հարցեր, ինչպէս օր. «Թէ բարկութեան կամ երկիւղի իսկական կամ «տիպիկ» արտայայտութիւնը ո՞րն է», առարկայական (օրեկտիւ) ոչ մի նշանակութիւն չունին: Այդպիսի հարցեր լուծելու փոխարէն պիտի ջանանք պարզել, թէ ինչպէս է հնարաւոր եղել ահի կամ վայրոյթի այս կամ այն «արտայայտութեան» («էկսպրեսիայի») յառաջանալը. և այս — մի կողմից բնախօսական մեքենարանութեան խնդիր է, իսկ մեւս կողմից մարդու հոգեկանի (պսիխիկայի) զարգացման ստատիստիկան խնդիր, մի խնդիր՝ որ գիտական բոլոր իրական (ռեալ) խնդիրների նման իւր էութեամբ լուծանելի է, թէև դուցէ և դժուարին է դրա լուծումը դանել: Մի փոքր ստորի առաջ կրեւիմ այդ խնդիրը լուծելու համար կատարուած փորձերը:

7. Լրացուցիչ ապացոյցներ իմ տեսութեան օգտին:—Եթէ իմ տեսութիւնն արդարացի է՝ պէտք է հաստատուի հետեւալ կողմնակի ապացոյցման միջոցով: Տեսութեան համաձայն՝ հոգու անդորր վիճակի ժամանակ մեր մէջ այս կամ այն յոյզի արտաքին արտայայտութիւնը կամովին յարուցանելիս՝ պէտք է նաև նոյն այդ յոյզը զգանք: Որքան որ փորձով կարելի եղաւ ստուգել՝ այս ենթադրութիւնը աւելի հաստատուում է քան հերքւում: Ամեն մարդ էլ գիտէ թէ փախուստը ինչ տատնձան սաստկացնում է մեր մէջ անարեկութեան զգացումը, և թէ ինչպէս կարելի է սաստկա-

ցնել զգայրոյթի կամ արտութեան զգացմունքը ազատութիւն տալով սրանց արտաքին արտայայտութիւններին: Հեկեկեկանքը նորոգելով սաստկացնում ենք մեր մէջ վշտի զգացմունքը, և լացի իւրաքանչիւր նոր բռնկումից մեր վիշտն աւելի ևս սաստկանում է, մինչև որ վերջապէս յղծնածութիւնից և ֆիզիքական գրգռման ըստ հրեայթին նուազելուց հանդարտութիւն է գալիս: Ամեն մարդ էլ զիտէ թէ ինչպէս զայրոյթի ժամանակ բոլրոքման դադարեցնելու ենք մեզ հասցնում՝ զայրոյթի արտաքին արտայայտութիւնները մի քանի տնգամ մէկը միւսի յետեից կրկնելով: Ճնշեցէք ձեր մէջ կրքի արտաքին արտայայտութիւնը, և կիրքը կը մարի: Զայրոյթի բռնկմանը տարուելուց սուսջ փորձեցէք մինչև տոսը համարել՝ և զայրոյթի շարժառիթը ծիծաղելու չափ ձեզ չնչին կերեայ: Մեզ քաջութիւն ներշնչելու համար չվշտացնում ենք, որով իրօք մեզ վատահոռութիւն ենք ներշնչում: Միւս կողմից փորձ արէք մի ամբողջ օր նստել մտազրադ, ամեն ըտպէ հաւաչել և շրջապատողների հարց ու փորձին ընկճուած ձայնով պատասխանել, և վրանով ձեր մեղամաղձոտ արամադրութիւնը աւելի ևս կը սաստկացնէք: Բարբ փորձառու մարդիկ հետեւեալ կոնտնը բարոյական դաստիարակութեան համար խիստ կարեւոր են համարում. եթէ ուզուի ենք մի ոչ ցանկալի յուզական հակում ճնշել մեր մէջ, պէտք է համբերութեամբ և սկզբում ստունարիւն կերպով այնպիսի արտաքին շարժումներ վերադարձուրենք մեր մէջ, որոնք մեզ համար ցանկալի հակառակ աւաստիկ հոգեկան տրամադրութեան են համապատասխանում: Սոյն ուղղութեամբ կատարուած մեր յամառ ջանքերի հետեանքն այն կը լինի, որ հոգու չարամիտ և ճնշուած վիճակը կանհետանայ և մի գուարթ ու հեղ տրամադրութեամբ կը փոխարինուի Բաց արէք ձեր ճակատի կնճիռները, զուարթ դարձրէք ձեր հայեացքը, ուղղեցէք ձեր կազմուածքը, խօսեցէք մաքուր տօնով, ուրախ-ուրախ ողջունելով ծանօթներին, և եթէ ձեր սիրտը քաղ չէ՝ ակամայից քիչ-քիչ բարեմիտ արամադրութեան կենթարկուիք:

Առածիս դէմ կարելի է այն սխառն առաջ բերել, որ դերասաններից չափերի վկայութեամբ՝ իրենք ամենակատարեալ կերպով և ձայնով, երեսի միմիկայով և մարմնի շարժումներով յոյզերի արտաքին արտայայտութիւնները վերադարձուրում են, բայց այդ կատարելիս ոչ մի յոյզ չեն զգում: Սակայն գովո. Արչերի (Archer) վկայութեամբ, որ այս հարցի համար դերասանների կեանքից հետաքրքրուան վիճակալարական տեղեկութիւններ ունի հաւաքած, ուրիշ դերասաններ էլ պնդում են, որ երբ դերը լաւ խաղալ է յաջողուել իրենց՝ նոյն դերին համապատասխան բոլոր յոյզերն էլ զգալիս են եղել: Գերասանների այս տարածաչնութիւնը շատ պարզ կարելի է

բացատրել: Իւրաքանչիւր յոյզի արտայայտութեան մէջ ներքին օրգանիկ գրգռութիւնը սմանց մէջ կտրելի է լինում կատարելագէտ ճնշել, որով զգալի կերպով ճնշուած կը լինի նաեւ ինքը յոյզը. իսկ այլ կարգի մարդիկ այդ կարողութիւնից զուրկ են: Այն գերաստիները, որոնք խաղի ժամանակ յոյզ ունենում են, անկարող են—, իսկ որոնք ոչ չեն զգում, կարող են—յոյզերը և սրանց արտայայտութիւնները կատարելապէս անջատել միմեանցից:

8. Մի նմաբանօր առարկութեան դեմ պատասխան:—Տեսութեանս նկատմամբ ինձ կարող են առարկել, որ յոյզի արտայայտութիւնը զսպելով՝ երբեմն յոյզը սաստկացնում ենք: Մանր է լինում հոգու վիճակը, երբ հանգամանքները հարկադրում են զսպել մեր ծիծաղը. երկիւղից ճնշուած զայրոյթը ամենախիստ տառելութեան է փոխուում: Ընդհակառակն, յոյզի ազատ արտայայտումը թիթեութիւն է տալիս:

Այս առարկութիւնը աւելի առ երևոյթ մի բան է, քան իրական հիմք ունեցող: Արտայայտման ժամանակ յոյզը միշտ դիտակցւում է: Արտայայտումից յետոյ, երբ ննարգական կետրոններում էներգիայի կանոնաւոր պարպումն արդէն կատարուած է լինում, այլ ևս յոյզ չենք զգում: Բայց երբ յոյզի արտայայտութիւնը զսպած ենք լինում երեսի միմիկայի մէջ՝ կարող է պատահել որ կուրծքի կամ ստամոքսի ներքին զրգիւռը այնքան աւելի ուժգնութեամբ արտայայտուի, ինչպէս օր. ծիծաղը զսպելու դէպքում. կամ թէ յոյզը՝ առաջացնող օրեկաթի և զսպող ազդեցութեան դումարման (կոմբինացիանի) պատճառով կարող է մի բնութիւն ուրիշ յոյզի փոխարկուել, որին թերևս մի այլ տեսակի և աւելի զօրեղ օրգանիկ գրգռութիւն է ընթացակցում: Եթէ թշնամուս սպանել կամենայի, բայց չհամարձակուէի այդ ի կատար ածել, այս դէպքում իմ յոյզը բոլորովին այլ տեսակի կը լինէր համեմատած այն յոյզի հետ, որ կը լինէր իմ մէջ եթէ ցանկութիւնս իրագործէի: Ընդհանրապէս այս առարկութիւնն անհիմն է:

9. Աւելի նուրբ յոյզեր:—Էստետիկ յոյզերում մարմնական գրգռւում և զգալու սաստկութիւնը, թափը, կտրող են թոյլ լինել: Էստետիկ մարդը արուեստի մի երկ կարող է հանգիստ, առանց օրե է մարմնական գրգռման, զուտ մտաւոր (ինտելեկտուալ) կերպով զնահատել: Միւս կողմից արուեստի ստեղծագործութիւնները խիստ ուժգին յոյզեր կարող են յառաջացնել, և այսպիսի դէպքերում փորձը կատարելապէս համաձայն է մեր առաջարկած տեսական գրութիւններին: Մեր տեսութեան համաձայն յոյզերի հիմնական աղբիւրները և ի տրոհ ածի դ հոսանքն և բն են: Էստետիկ (օր. երաժշտական)

ըմբռնման ժամանակ զլիսաւոր դերը կետրոնաձիգ հոսանքներինն է, անկախ այն հանգամանքից թէ արգիօք սրանց կից նաեւ ներքին օրգանիկ զրգիւններ ծագում են թէ ոչ: Ինքը էստետիկ երկը զգայութեան օրեկաւրն է, և ինչ տատիճան որ էստետիկ ըմբռնութիւնը տնմիջական «բիրտ», վառ զգայութեան օրեկաւ է լինում, նայն տատիճան «բիրտ» և պայծառ է լինում նաեւ նրան կապակից էստետիկ հաճոյքը: Չեմ ժխտում, որ կարող են նաւրը հաճոյքներ լինել, ուրիշ խօսքով՝ կարող են այնպիսի յոյզեր լինել, որոնք բացառաւէս կետրոններին զրգուումից են պայմանաւորուած կատարելագէտ անկախ կետրոնաձիգ հոսանքներին: Զգացմունքների այդ տեսակին կաւրելի է վերադրել բարոյական գոհացման, երախտապարտութեան, հարցասիրութեան, որ և է խնդիր լուծելուց յետոյ զգացուած թեթեւութեան զգացմունքները: Սակայն այս զգացմունքներին նուագութիւնն ու դժգոհութիւնը, երբ սրանք մարմնական զրգուութիւններին հետ կապակցուած չեն լինում, մի սուր կոնտրաստ, հակապատկեր է ներկայանում աւելի բերա յոյզերին համեմատութեամբ: Զգույուն և ապաւորուն մարգկանց մէջ նուրը յոյզերը միշտ մարմնական զրգիւններին կապակցուած են լինում. օր. բարոյական արգարութիւնը արտայայտում է ձայնի հնչման կամ աչքերին նայուացքի մէջ և այլն: Ինչ որ հիւսցում ենք կոչում, միշտ մարմնական զրգուութեան հետ կապակցուած է լինում, թէկուզ առաջացնող շարժաւթիւնները զուտ մտաւոր (ինտելեկտուալ) հանգամանքներ լինեն: Եթէ մի ճարպիկ տպացուցում կամ մի վապուն սրախօսութիւն մեր մէջ իսկական ծիծաղ չէ յարուցանում, եթէ մի արդար և վեհանձն վարմունք տեսնելիս մարմնական զրգիւն չենք զգում՝ ապա մեր հոգեկան վիճակը հազիւ թէ կարելի լինի յոյզ կոչել: Իրօք (de facto)՝ այստեղ երեւթիւների լոկ մտաւոր (ինտելեկտուալ) մի ըմբռնութիւն է աւելի ունենում, որոնք ճարպիկ, սրախօս կամ արգար, վեհանձն և այլն երեւթիւների խմբին ենք վերագրում: Գիտակցութեան՝ լոկ գոտաւորութիւն պարունակող նման վիճակները հոգեկան՝ աւելի շուտով լմացական սրոցէսներին սէտք է վերագրել և ոչ թէ յուզական:

10. Երկիւղի նկարագրութիւն:—2-րդ սրակում յայտնուած խորհրդածութիւններէս հիման վերայ՝ յոյզերի ոչ մի ցուցակ (ինվենտար), ոչ մի գոտաւորութիւն, ոչ էլ յոյզերի արտայայտութիւնների նկարագրութիւն այստեղ յասաջ բերելու չեմ: Գրեթէ այդ բոլորն էլ ընթերցող կարող է ինքն լմանալ՝ իրեն և չըջապատողներին դիտելով: Սակայն սրագէտ յոյզերի արտայայտման նկարագրութեան մի լատագոյն օրինակ՝ այստեղ կը բերեմ երկիւղի արտայայտութեան Դարվինի կատարած նկարագրութիւնը:

«Երկիրդին յաճախ ապշուեթիւն է նախօրդում և այնքան սիրտ կերպով նրա հետ կապակցուած է լինում, որ երկուսն էլ իսկոյն և եթ աղղում են տեսողութեան և լսողութեան վերայ: Երկու գէպքումն ևս աչքերն եւ բերանը լայն բացուում են և յօնքերը բարձրանում: Վախեցած մարդը առաջին բողբէին կանգնած մնում է քարացածի նման, չունչը պահելով և անշարժ մնալով, կամ թէ գետնին է թեքուում, կարծես բնազդաբար աշխատելով աննկատելի մնալ: Սիրտը արագ-արագ է բարախում և ուժեղ խփում կողքին, թէի չատ տարակուսելի է, որ այս գէպքում սիրտը սովորականից աւելի մեծ ուժով բանելիս լինի, սովորականից աւելի յորդ կերպով արիւն մղելով մարմնի բոլոր մասերին: Որովհետեւ այդ գէպքում կաշին բողբէապէս դոյնը գցումէ, ինչպէս ուշաթափութեան սկզբում: Որ սաստիկ երկիրդի դեպքմունքը կաշու վերայ մեծ սղդկեցութիւն ունի՝ այդ կարող ենք համոզուել ուշադրութիւն դարձնելով՝ մի բողբէի մէջ իրագործուող քրտնքի դարմանալի արտաթորման վերայ: Քրտնքի այդ արտաթորումը աւելի ևս նրանով է աչքի ընկնում, որ կաշուի երեսը այդ միջոցին սառն է լինում (որտեղից և առաջացել է «պաղ քրտինք» խօսքը), մինչդեռ՝ երբ քրտինքը կանոնաւոր և սովորական (նորմալ) կերպով է արտաթորում քրտնքի՝ գեղձերից՝ կաշուի երեսը տաք է լինում: Մազերը կաշուի վերայ այս գէպքում բիզ-բիզ են կանգնում, և արտաքին մկանները դողալ են սկսում: Սրտի գործունէութեան կանոնաւոր եղանակը խանգարուելով՝ չնչառութիւնն էլ արագանում է: Լորձուքի գեղձերը դադարում են կանոնաւոր գործելուց, բերանը չորանում է և ստէպ-ստէպ բաց ու խուփ լինում: Սա նկատել եմ որ թեթեւահի ժամանակ յօրանջելու մեծ ցանկութիւն է ծագում: Ահի արտայայտութեան ամենաբնորոշ նշաններից մէկն է մարմնի բոլոր մկանների դողը, որ չատ անգամ ամենից առաջ չրթունքների վերայ է նկատուում: Այս պատճառով, ինչպէս և բերանը չորանալու պատճառով՝ մարդու ձայնը խուլտ, խուլ է դառնում, իսկ երբեմն նաև իսպառ կտրւում: Երբ տէր սաստկանալով տարածափանարման խիստ վիճակին է հասնում՝ յուզական ուռալիցիաների մի նոր պատկեր ենք ստանում: Սիրտը բոլորովին անկանոն է բարախում, կանգ է առնում և ուշադեպութիւն է՝ յառաջ գալիս, երեսը մուսկլի դոյն է ստանում, չնչառութիւնը ծանրանում է. ունգները լայնբացուում են, չրթունքները ջղաձգաբար չարժոււմ են ինչպէս չնչառապառման ժամանակ. ներս ընկած այտերը դողում են. կոկորդում կուլ տալու և շունչ ներաքաշելու գործողութիւններ են կատարւում. չռած և բոլորովին բաց աչքերը ահի առարկայի վերայ են սեւեռուած լինում կամ անդադար այս ու այն կողմ

շրջշրջումս Աստուծոյ հն, որ բերեցրը այդ ժամանակ չափազանց լայնացած են լինում: Բոլոր մկանները փետանում են կամ սկսում են ջրածագաբար շարժուել, բռունցքները մերթ սեղմում են մերթ բացում, այս շարժումները շատ անգամ ջրածագաբար են կատարւում: Ձեռները կամ տարածուած են լինում դէպի յառաջ, կամ անկարգ կերպով գլուխն իրենց մէջ են առնում: Ուրիշ դէպքերում փախչելու մի յանկարծական անգոսկիլի հակում է յառաջանում, և այս հակումը այն աստիճանն զօրեղ է լինում, որ ամենաքաջ զինուորներն անգամ կարող են տարուել այդ յանկարծական ահի տաղնապով: 1)

11. Յուզական ռեակցիաների ծագումը:—Յոյզ առաջացնող դանապան օբեկտները ինչպէս են մեր մէջ մարմնական դրդումն այս ինչ որոշ տեսակները առաջ բերում: Այս հարցը քիչ ժամանակ է ինչ յարուցուել է. սակայն արդէն եղած են պատասխան տալու հետաքրքրական փորձեր:

Արտայայտութիւնների մի քանի տեսակները կարելի է այն շարժումներ թոյլ կրկնութիւնը համարել որոնք առաջ (երբ աւելի սուր կերպով են կատարուելիս եղել) անհատի համար օգտակար են և դեր: Արտայայտութեան միւս տեսակները նմանապէս կարելի է այն շարժումների թոյլ վերաբերողութիւնը համարել, որոնք ուրիշ պայմաններում օգտակար շարժումներ լինան անհրաժեշտ բնական օգտակար լրացումն են հանգիստացել: Այս տեսակի յուզական ռեակցիաների օրինակ կարող է ծառայել երկիւղը կամ բարկութեան ժամանակ շնչառութիւնը, ընդհատումներով տեղի ունեցող, որը այսպէս առած՝ մի օրգանիկ արձագանք, մի կիսատ վերաբերութիւն է այն շնչակի, երբ մարդս իրօք ստիպուած է եղել ծանր շունչ քաշել թշնամու հետ կուռելիս կամ արագ-արագ փախչելիս: Այս են դոնէ Սպենսերի՝ սոյն խնդրի նկատմամբ արած վարկածները, որ նաև այլ գիտնականների կողմից հաստատութիւն են գտել: Որքան ինչ յայտնի է Սպենսէրն էր նաև առաջին գիտնականը, որ ենթադրութիւն էր յայտնել, թէ ահի և բարկութեան ժամանակ տեղի ունեցող միւս շարժումները՝ կարելի է սկզբնապէս օգտակար եղած շարժումների նախնական (ռուզիմենտար) մնացորդներ համարել:

Սպենսէրն ասում է, որ «վերք ստանալուն կամ փախուստին ըն-

1) Origin of the Emotions (N. J. ed.) p. 292. Ռուսերէն թարգմանութիւնը՝ „О Выраженіи ощущеній у животныхъ и человека“, Կովալիսկու խմբագրութեամբ:

Թացակից հոգեկան վիճակները թալ կերպով զգալ՝ նշանակում է ահ կոչուած բանը զգալ։ Որսը բռնելուն, սպանելուն և ուտելուն կից տեղի ունեցող հոգեկան վիճակները թալ կերպով զգալ՝ միևնույն է թէ որսը բռնել, սպանել և ուտել ցանկալ։ Մեր հակուժների բնական լեզուն մի տպացոյց է՝ որ որոշ գործողութեան հակուժ լինելը ոչ այլ ինչ է՝ բայց եթէ նոյն այդ գործողութեան հետ կապակցուած հոգեկան զրգուլթիւնների սկզբնաւորութիւնը, խիստ ահլ՝ ճիշտ, վախճելու ձգտումով, սրտի թրթռոցով և գոգով է արտայայտուած, — մէկ խօսքով՝ նոյն այն արտայայտութիւններով, որոնք մեզ երկիւղ ներշնչող օրեկալի պատճառով իրօք ունեցած տանջանքներին են ընթացակցում։ Մի բանի ջարդելու և ոչնչացնելու ընթացակից կրքերի արտայայտութիւնն են՝ մկանների սխալմամբ ընդհանուր լարումը, ատամների կրճտոցը, ճանկերի գոլրս հանելը, աչքերի լայնանալը և փռնչալը, այս բոլորը այն գործողութիւնների թոյլ արտայայտութիւններն են, որ որսի սպանմանն են ընթացակցում։ Այս օրեկալի տուածներին ամեն մարդ սեպհական փորձից կարող է բազմաթիւ փաստեր աւելացնել, որոնց նշանակութիւնը նոյնչափ հասկանալի է։ Ամեն մարդ կարող է իւր անձի վերայ փորձելով համոզուել, որ ահ կստւած հոգեկան վիճակը՝ գալիք որոշ անախորժ երեւոյթների պատկերացումն է, և որ բարկութիւն կոչուած հոգեկան վիճակը այն գործողութիւնների պատկերացումն է, որոնք մէկին տանջանք պատճառելու հետ են կապուած»։

Մեր մէջ թոյլ կերպով կը կենսուում են այն ուսակցիւնները, որոնք մեզ համար օգտակար կը լինէին որոշ յոյզի օրեկալի հետ աւելի խիստ կերպով ընդհանրում ունենալիս, այս սկզբունքը փորձով բազմաթիւ գործադրութիւններէ ստացել։ Ատամները ցոյց տալու, բերանը մի կողմ ծռելով վերի ատամները բանալու նման մօձը նշանը՝ Վարվինը մի աւանդ է համարում մեր նախնիքներից ժառանգած, որոնք խաչոր ժանիքներ են ունեցել, որ և թշնամու վերայ յարձակուելիս բռնալիս են եղել (ինչպէս որ ներկայումս շներն են անում)։ Նմանապէս բոտ Վարվինի՝ որ և է արտաքին բանի վերայ ուշադրութիւն դարձնելիս յօնքերը վեր քաշելը, և զարմանքի ժամանակ բերան բանալը նրանից է, որ այս շարժումները ծայրայեղ դէպքերում օգտակար են լինում։ Յօնքերը վեր քաշելը կապուած է աչքերը բանալու հետ լաւ տեսնելու համար, բերան բանալը կապուած է է լսողութիւնը խիստ լարելու և արագ շունչ ներս քաշելու հետ, որ սովորաբար մկանների լարուելուն է նախորդում։ Ըստ Սպենսերի՝ դարբոյթի ժամանակ ռեզերի լայնանալը այն գործո-

դու թիւնների մի մնացորդ է՝ որ կատարելիս են եղել մեր նախնիքը
կուռի ժամանակ քթով շունչ ներս քաշելիս, «երբ իրանց բերանը
լիքն էր լինում հալառակորդի մարմնի մասով, որ առամենքով էին
բռնած լինում» (!) Մանադաղացու կարծիքով՝ ահի ժամանակ տեղի
ունեցող դողը արիւնը տաքացնելու համար է (!)։ Առենգը կարծում է,
ի՞նչ երեսի և պարանոցի շոռաղունքը մի երեղթ է, որի նպատակն է
չափաւորել արեան ճնշումը ուղեղի վերայ, որովհետեւ սրտի յանկար-
ծակի դրդումամբ արիւնը դէպի գլուխն է իւժեղանում։ Առենգը և Վար-
վիկը պնդում են որ արտասուքի արտահոսելը նոյն նշանակութիւնն
ունի՝ արիւնը դէպի երեսը քաշել և ուղեղից յետ հոսեցնելով։ Աչքի
շուրջը կղած միւսնների կծկուելը մանկութեան ժամանակ աչքերը
չափազանց արիւնակալուելուց է պահպանում, երբ երեխան խիստ
բզուռում է։ Նոյն միւսնների կծկուելը նաեւ չափաճառ հասակումն է
կատարւում յօնքերը կիսելու ձեով, որ միշտ լսկոյն և եթ
տեղի է ունենում, երբ դործելիս կամ մտածելիս մի անախորժ կամ
դժուարին բանի ենք հանդիպում։ Վարվիկն ասում է, «Որովհետեւ
յօնքերը կիսելու սովորութիւնը անհամար սերունդների շարքում
երեխաների նկատմամբ ամեն անգամ կատարուել է ազդակելուց
կամ լացից առաջ՝ այդ պատճառով էլ նոյն գործողութիւնը սերտ
զուգորդուել է մի ինչ ուր է աղէտներ կամ անախորժ բանի
սկսելիւման զգացմունքի հետ։ Այնուհետեւ նոյն գործողութիւնը նման-
օրինակ պայմաններում յաւաքացել է նաեւ չափաճառութեան ժամա-
նակ, թէև երբէք լացի չի հասել։ Ազդակելուց և լալուց կամովին մեզ
զսպել ենք սկսում մեր կեանքի գետ վտղ հասակում լսել յօնքերը կիսե-
լու հաղումից հաղիւ թէ երբ և իցէ կարելի լինի յետ սովորել»։ Նրկ-
բորբ սկզբունքը կարելի է անուանել՝ զգացական նման օրինակ
զրդիչն էր և առիթով՝ նման օրինակ դործելու, ուսակ-
ցիա անելու սկզբունք։ Մի ամբողջ շարք ածականներ կան, որ
փոխարեւան մտքով զգացական դանդան չըջանների պատկանող
ազաւորութիւնների ենք վերագրում. ամեն տեսակի և կարգի փորձա-
կան ազաւորութիւններն էլ կարող են առնույ, հարուստ կամ
հաստատուն լինել, քորը կարգերի զգայութիւններն էլ կարող են
սուր լինել։ Սրա համաձայն Առենգը և Պիկերիտը բարոյական շար-
ժանութիւնների առիթով տեղի ունեցող ամենատարաբայայիչ ուսակցիանե-
րի մեծ մասը ճաշակելիքի ազաւորութիւնների սիմվոլարար գործա-
ծուող արտայայտութիւն են համարում։ Այն գործողութիւնները,
որով մեր վերաբերմունքն ենք արտայայտում դէպի քաղցրի, գառնի,
թթուի զգայութիւններին նմանութիւն ունեցող փորձական ազաւո-
րութիւնները՝ նոյն գործողութիւններն են, որով մեր վերաբերմունքը
դէպի ճաշակելիքի համապատասխան ազաւորութիւններն ենք

արտայայտում: «Բոլոր հոգեկան վիճակները՝ որ լեզուն փոխաբերաբար որպէս քաղցր, տոխայ, դառն է նշանակում՝ ճաշակելիքի համապատասխան տողաւորութիւնների արտայայտմանը նմանօրինակ բերանի միմիկական շարժումներով են ընդորոշուում: Միմիկայի նոյն նմանօրինակութիւնը կարելի է նկատել նաև զգուանքի և ախորժանքի արտայայտութեան մէջ: Զգուանքի արտայայտութիւնը՝ փսիկուսկրի շարժումն է. ախորժանքի արտայայտութիւնը՝ քաղցր բան ծծող կամ շրթունքներով մի բանի համը տեսնող մարդու ժպիտին է նման: Մեղանում մերժելու սովորական շարժումը—դուլը իւր առանցքի շուրջը պտտեցնելը—այն շարժումի մի մնացորդն է, որ սովորաբար երեխաներն են անում մի անախորժ բան բերանը մտնելուն ընդդիմադրելիս: Նոյն այդ շարժումը մեր մէջ այն ժամանակ է տեղի ունենում՝ երբ որ և է ձախորդութեան լոկ մտապատկերը, իդիան է շարժառիթ (ստիմուլ) հանդիսանում: Նմանապէս գլխի դրական շարժումը կերակուր ընդունելու համար գլուխը ցած թիքելուն նմանօրինակութիւն ունի: Կանանց նկատմամբ՝ սկզբնապէս հոտոտելիքի հետ կապաւնալ որոշութեամբ կապակցուած շարժումների և բարոյական ու հասարակական արհամարհանքի ու հակադրանքի արտայայտութեան միջև եղած նմանօրինակութիւնը այնչափ ակնյայտնի մի բան է, որ պարզաբանման կարօտ չէ: Զարմանքի և վախի ժամանակ թարթում ենք մեր աչքերը, թէկուզ ոչ մի վտանգ էլ մեր աչքերին սպառնալիս չլինէր: Հայեցողածքը առ վայրկեան մի կողմ չըջելը կատարելապէս հաստատ մի նշան է, որ ձեր առաջարկը նոյն անձի դուր չեկաւ, և ձեզ մերժում է սպասում»: Այս օրինակները բաւական են ցոյց տալու համար, որ այդպիսի շարժումները նմանօրինակութեամբ արտայայտիչ են:

Ընթերցողս անշուշտ արդէն համոզուելու առիթ ունեցել է, որ միւր մատնացոյց արած երկու սկզբունքների օգնութեամբ խիստ բազմաթիւ դէպքերի համար լոկ ենթադրական և արհեստական բացադրութիւն կարելի է լինում տալ: Բայց եթէ մեր յուզական ռեակցիաներից մի քանիսը յիշուած երկու սկզբունքների միջոցով կարելի էլ է լինում բացատրել, դարձեալ դեռ բազմաթիւ յուզական ռեակցիաներ են մնում որ բնաւ չենք կարող բացատրել, և ներկայումս՝ արտաքին գրգիռների առիթով տեղի ունեցող ինքնուրոյն (իդիոպատիկ) ռեակցիաներ պիտի համարենք: Այդպէս են օրինակ՝ ընդերքում և ներքին գեղձերում կատարուող առանձին տեսակի երեւոյթները, բերանի ցումաքելը, խիստ ահի ժամանակ փրփուկը և փորլուծութիւնը, արիւնը գրգռուած ժամանակ առտա միզահոսութիւնը, վախի ժամանակ միզապարկի կծկուելը, մի բռնի սպա-

սելիս յօրանջելը, խիստ արամուլթեան ժամանակ կոկորդի մէջ մի բան մնացած լինելու զգայութիւնը, զժուար գրութեան ժամանակ կոկորդի խտուտը և սաստկացած կուլ տալը, «սրտի անձկութիւնը» ահի ժամանակ, կաշուի պաղ և տաք և ընդհանուր տեղական քրտնելը, կաշուի կարմրելը, այլև մի քանի ուրիշ սիմպտոմներ, որոնք թէպէտ թերեւս գոյութիւն ունին, բայց դեռևս միևնորի շարքից որոշակի կերպով չեն զատուած և առանձին անուն դեռ չեն ստացել: Սպենսերը և Մանտեգացը կարծում են, որ ոչ միայն ահի, այլ նաև բազմաթիւ այլ զրգամունքների ժամանակ տեղի ունեցող գոյը մի զուտ հիւանդական երևոյթ է: Նոյն կերպ են սարսափի նաև ուրիշ ուժգին արտայայտութիւնները, որոնք չլատար են լինում նոյն էակի համար: Նեարդերի սխտեմի նման մի բարդ օրգանիզմում պէտք է որ բազմաթիւ պատահական ռեակցիաներ գոյութիւն կունենան. այդ ռեակցիաները չէին կարող բոլորովին ինքնակախ կերպով զարգանալ՝ միմիայն օրգանիզմին օգտակար լինելու պատճառով: Ծովախտը, խտուտը, ամաչկոտութիւնը, երաժշտասիրութիւնը, զանազան արբեցնող խմիչքների հակումը, պէտք է որ պատահական կերպով յառաջացած լինին: Անհեթեթ բան կը լինէր պնդել, իբր թէ յուզական ռեակցիաներից և ոչ մէկը այդպիսի կեղծ — պատահական կերպով չի կարող առաջ գալ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐԸ ՇՎԵՂԻԱՅՈՒՄ

(Миръ Божій, октябрь, 1903 г.)

Շվեդիայում համալսարանական շարժումը իւր բնասորութեամբ փոքր ինչ տարբերում է միւս եւրոպական երկրներում եղած նոյնատեսակի շարժումներից: Այդ շարժման առաջ գալուն զարկ տուեց առաջին անգամ Ուպսալա հին համալսարանական քաղաքը: 1892 թուին Ուպսալայում ժողովրդական բարձրագոյն դպրոցների ուսուցիչների համաժողով կար. պրօֆեսօր Լինդել, որ Շվեդիայում յօգուտ մանկավարժական բարեփոխութեան առաջ եկած շարժման գլուխ էր կանգնել, այդ համաժո-

զովում ճառ խօսեց համալսարանական և ժողովրդական դասախօսութիւնների միմեանց մօտեցնելու անհրաժեշտութեան մասին։ Այդ նպատակով նա առաջարկեց հաստատել համալսարաններում մասնագիտական դասընթացներ ուսուցիչների համար։ Սկզբում նրա յայտնած միտքը զարմանք առաջացրեց և չվեճական մանկավարժական թերթերը մի ամբողջ տարի շարունակ դրում էին այդ խնդրի մասին։ Ի միջի այլոց այդ խնդիրը մի քանի ջերմ պաշտպաններ ունեցաւ յանձինս համալսարանական պրոֆեսորների և ուղիղ մի տարի յետոյ Ուսումնալսում բացուեցան առաջին ամառային բարձրագոյն դասընթացները, որոնք մեծ յաջողութիւն ունեցան։ 329 ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ յաճախում էին այդ դասընթացները, դասախօսում էին 17 պրոֆեսորներ հեռեւեալ առարկաներից. — ժողովրդական հեքիաթներ, հին հրէից պատմութիւն, հռոմէական կայսրութեան պատմութիւն, XVI դարու չվեճական կառավարութեան կազմակերպութիւնը, բուդդայականութիւն, հնչիւնների կազմութիւնը լեզուի մէջ, չվեճական լեզուի քերականութեան ներածութիւն, յիշողութեան հոգեբանութիւն, Լիւտերի վերանորոգութիւնը, կաթնասուններ, քարածուխ, բոյսերի կեանքը, երկրաբանութիւն, արեւը և անշարժ աստղերը, աչքը և նորա գործողութիւնը։

Երկու տարուց յետոյ ոչ ոք այլևս չէր կարող կասկածել Լինդելի ունեցած յաջողութեան մասին։ Ունկնդիրների թիւը աճում էր և 1895 թուին դասընթացները յաճախում էին արդէն 491 ուսուցիչներ։ Ծրագրի մէջ մուծուեցաւ նաեւ ֆրանսերէնի, անգլիերէնի և գերմաներէնի դասընթացը։ 1897 թուին կառավարութիւնը դասընթացների համար 1400 ֆրանկի մի փոքրիկ նպաստ նշանակեց և դասընթացները սկսեցին արագ կերպով զարգանալ։ Այդ տարուան ընթացքում յառաջադիմութիւնը սպասածից շատ աւելի էր. հաւաքուած էին 804 ունկնդիրներ երկու սեռից, ծրագիրը արդէն զգալի կերպով ընդարձակուած էր և հաւասարեցրած համալսարանական

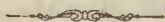
դատաւանդման, իսկ դատընթացները, ինչպէս համալսարաններում, բաժանուած էին առանձին խմբերի, XIX դարի պատմութեան դասնթաց, մանկավարժական դասընթացներ, քաղաքական գիտութիւններ, կենդանի լեզուներ ևն։ Շվեդացիների համար հաստատուած էր նորվեգիական լեզուի դասընթաց, իսկ նորվեգիացիների և գոթիացիների համար՝ չվեդական։ Դատաւանդման եղանակը իսկական համալսարանական լինելով հանգերձ, դատընթացները պահպանում են կատարեալ ազատութիւն, չենթարկուելով ոչ մի վերահսկողութեան համալսարանի վերաօրոգի կողմից։ Երեք տարին մի անգամ հաւաքուում են համալսարանի այն պրոֆեսորները, որոնք ցանկանում են մասնակցութիւն ունենալ այդ դործում և ընտրում են մի յանձնաժողով, որին և յանձնուում է դատընթացների կազմակերպութիւնն ու վարչութիւնը։

Այսպիսով Շվեդիայում ժողովրդական համալսարանական դասընթացները հիմնուած են ոչ թէ ժողովրդի, այլ ժողովրդական ուսուցիչների համար։ Ժողովրդի համար կան բարձրագոյն դպրոցներ 1860 թուին հիմնուած, դանիականի նմանութեամբ, որոնք հնարաւորութիւն են տալիս գիւղացոց տղաներին և աղջիկներին բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու, որ լրացնում է դպրոցում ստացածը։ Բարձրագոյն դպրոցները կարող են յաճախել 18-ից մինչև 30 տարեկանը, այսինքն այնպիսի հասակում, երբ մարդ սկսում է գիտակցօրէն ձգտել գիտութեան և գնահատել նրա արժէքը։ Չմեւը, երբ գաշտային աշխատանքները դադարում են, այդ դպրոցները բացուում են տղամարդկանց համար, իսկ առաւել կանանց, սակայն հիւսիսային Շվեդիայում երկու սեռի համար ևս ընդհանուր են։ Դատընթացը շարունակուում է կէս տարի և իւրաքանչիւրը վճարում է 42 ֆրանկ։ Շվեդական այդ ժողովրդական բարձրագոյն դպրոցները ունին իրենց առանձին ուսուցչական մարմինը, բաղկացած մեծ մասամբ համալսարանական կրթութիւն և գիտնական տատիճան ունեցող մարդկանցից, որոնք իրենց նուիրել են ժողովրդական

կրթութեան: Այդ դպրոցներում դասարաններ չկան, այլ միմիայն դասախօսութիւններ են կարդացում, ինչպէս համալսարանում: Ներկայումս Շվեդիայում բացուած են այդպիսի 30 դպրոցներ, սակայն դրանց թիւը շուտով կաւելանայ:

Ժողովրդական բարձրագոյն դպրոցներ բացուած են բացառապէս միմիայն գիւղերում, իսկ քաղաքներում՝ «բանուորական դպրոցներ», որոնք իրենց կազմակերպութեամբ յիշեցնում են մասամբ Պարիզում բացուած երեկոյեան դասընթացները բանուորների համար: Դրանք ևս բացուած են մասնաւոր նախաձեռնութեամբ, սակայն քաղաքային վարչութիւններն ու կառավարութիւնը նպաստներ են նշանակում նրանց համար: Համալսարանական քաղաքներում պրոֆեսորներն են դասախօսութիւններ կարդում, իսկ ուրիշ տեղերում՝ մասնագիտական դասընթացների (լիցէ) ուսուցիչները, բժիշկները և փաստաբանները: Դասընթացների ծրագիրը բաղմակողմանի է:

Սկզբում պրոֆեսորներն ու ուսուցիչները ոչ մի վարձատրութիւն չեն ստանում իրենց դասախօսութիւնների համար, իսկ այժմ նշանակուած է մի փոքրիկ վարձատրութիւն, որովհետեւ ղեկավարող յանձնաժողովը սկզբունքով հակառակ է ձրի աշխատութեան: Այժմ արդէն «ամառնային բարձրագոյն դասընթացները», «Ժողովրդական բարձրագոյն դպրոցները» և «բանուորական դպրոցները» հաստատուն հիմնարկութիւններ են կազմում, որոնց անսղոյման օգտակարութիւնը ճանաչուած է Շվեդիայի բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնների կողմից:

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԲՈՒԴԴԱՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒՄՈՒՏԳՈՒՄ:

Բուդդայականութեան տարածուիլը Եւրոպայում. արեւմտեան փիլիսոփայութեան, գիտութեան, գրականութեան եւ նաւասարայեան մէջ բուդդայական հայեացքների մուտք գտնելը. բուդդայական հաւատոյ հոսնգանակը եւ բուդդայականների յոյսերը: Բուդդայականութեան տարածման պատճառները. ա) քրիստոնեական եւ բուդդայականութեան՝ երկու հիմնադիրների կեանքի մէջ եղած նմանութիւնը. բ) երկու վարդապետութիւնների հիմնական կեանքի նմանութիւնը: Այս նմանութիւնը բացատրող ենթադրութիւնները եւ սոցա անհաստատութիւնը: Բուդդայականութեան եւ քրիստոնեական սկզբունքների տարբերութիւնը: Քրիստոնեական առաւելութիւնը:

Բուդդայականութիւնը Եւրոպայում եւ Ամերիկայում մեծ տեղ ձեռք բերեց եւ ունեցաւ այնտեղ չը լսուած յաջողութիւն ունեցած 50 տարուց ի վեր: Այժմ Եւրոպայում եւ Ամերիկայում խիստ պատշաճ տարածւած են հնդկական վերածնութեան, հնդկական հնու թիւնների վերակենդանութեան դարում, եւ մեզ մեծ դարձանք է պատճառում, թէ ինչպէս Հնդկաստանի հեռավոր անկիւնում աղքատութեամբ տալիս մի կրօնաւոր՝ սորանից 2400 տարի առաջ մտածած եւ մոռացուած մտքերը,— որ յետոյ Բուդդայի յաջորդներից ուսուց էին հասկացուել եւ նոյն իսկ վերին աստիճանի փոփոխութեան եւ ազաւարդման ենթարկուել — երեւան եկան XIX դարում քրիստոնէական կեանքի մէջ իրենց սկզբնական դրութեամբ եւ որոշ ձեւ ընդունելով, այժմ հարկադրում են հետեւել իրենց բաւական խելօք դրուխները: Կարծես թէ քրիստոնէական կրօնը, որը շատ շուտ դադարել էր պաշտամունքի տաւրկայ լինելուց եւ փոխարինուել էր յայնաց, հռոմէացուց եւ դերմանացուց չատուտ ուժներով, որը չէ՛ դադարում նոյն իսկ ներկայ ժամանակի մէջ կռիւ մղել հետեւն աշխարհի բնական եւ քաղաքական կրօնները դէմ, պէտք է վճռողական մի կռիւ եւ մղէ «Սակիա — Սակիան» (Sakyamani) հաւատքի դէմ եւ ապա թէ կարողանայ սորան վերջնականապէս յաղթել: Աշխարհի այս երկու կրօնները կանգնած են միմեանց հանդէպ եւ այսօր Բուդդանոյն իսկ քրիստոնեաները մէջ ոչ պահաս հաւատարիմ եւ հզօր կողմ-

Նախկիններ ունին: Ահա՛ թէ այն օրեց, երբ Արտուր Շոպենհաուէրը բուդդայական լիքի սոփայութեան հիմնական գաղափարները իւր տեսութեան (сисгема) մէջ մտցրեց, այսինքն՝ իւր վարդապետութեամբ կեանքի տանջանքի մասին, դէպի կեանքը ունենալիք, իբրեւ պատճառ տանջանքի՝ կամքի մասին, ապա մահուամբ ոոյն կամքի գաղափարն և վերջապէս դէպի կեանքը ունեցած կամքը մեռցնելու ճշնաստ որական պարտքի և միայն դէպի Ներվան (անդգայութեան մէջ ընկնելը) ձգտելու մասին, — Բուդդայական յուեանս ոգին բուական ճիւղաւորուեց և տարածուեց մեր գիտակցութեան մէջ և առաջ բերեց մեծ գրականութիւն: Գլխաւորապէս յայտնի են բուդդայական հաւատաց երկու հանգանակներ. սոցանից մէկը, որ տարածուած է Անգղիայում և Ֆրանսիայում հաղարաւոր օրինակներով, օհիւ լաիսալիական աղանդաւորների հիմնադիր և թէօսոփիական համայնքի նախագահ Օշկոս զօրապետինն է, որ կազմել է Յէյլնոմ գանուղ Սինգալէզի քահանայապետ Սումանգալայի (Sumangala) աջակցութեամբ, իսկ միւս հանգանակը, որ շատ յայտնի է Գերմանիայում, Սուբադրա Ռիկշու (Subadra Bhikshu) գերմանացու հեղինակութիւնն է, որը քրիստոնեայ եղած ժամանակ Ֆրիդրիխ Յիմմերման անունն էր կրում: Այս գիրքը գրուած է յապկապէս գերմանացիների մէջ բուդդայականութիւն տարածելու համար, և իսկապէս մեծ յաջողութիւն է ունեցել: Այս գրքի մէջ արծարծած գաղափարներեց ամենից առաջ մէկը առանձին յաջողութիւն ունեցաւ և հաւատացեալների մեծ բազմութիւն ձեռք բերեց. այն է՝ ոգիների տեղափոխութեան և Ներվանի հանգստանալու վարդապետութիւնը: Նիթէ առաջ այգալիսի տեսութիւնը կարելի էին համարում միայն Զիօրգանօ Բրունօ (+1600 թ) և նոյն իսկ Լեոսինգը (+1781 թ), այժմ հաղարաւորներն են ապաւինում նորան: Աւգուստ Ժէննին Դրեզդենում հիմնել է մի ամբողջ հաստատութիւն, որի նպատակն է թէ գիտական և թէ գրականական տեսակէտից նպատակ ոգիների տեղափոխութեան վարդապետութեան տարածմանը, և նա, ով մի իւրը իւր է թափանցում ներկայ ժամանակի մոտաւոր հասանքների մէջ, պէտք է որ նկատէ բազմութիւ հետքեր բուդդայական այդ գաղափարների՝ թէ գիւղարուեստի, թէ երգչաութեան և թէ գրամայի մէջ: Օրինակի համար կը յիշեմ Իրանի գրամաները՝ «Թագաւորը և Դալիլէացիք», առանձնապէս Բիշարդ

* Համեմատել Գիւնդերմանի այն խնդրին վերաբերող հակադրութիւնները իւր գրութիւն մէջ Буддизмъ, пессимизмъ и современное міровоззрѣніе. Essen 1898.

Վարդները «Պարտիզան» և «Տրիստան և Իզոլդա».* համանապէս
անթիւ փորձեր կատարուում են նաև քրիստոնեաների կողմից,
որպէս զի համեմատութեան մէջ դրուի այդ վարդապետութիւնը
սուրբ գրքի վարդապետութեան՝ մարմնի վերանորոգման հետ,
և Յիսուսին յայտարարեն աւետարելը նոյն վարդապետութեան: *
Վերջապէս կան մարդիկ, որ մի քայլ էլ այն կողմն են զնում և
քրիստոնէութիւնը ծագած են համարում բուդդայականութիւնից
կամ ուղղակի Քրիստոսի միջոցով և կամ անուղղակի աւետարա-
նիչները զրահանկեղծումները միջոցով: Շուպէնհաուէրը, որն ար-
դէն հառադատում էր, թէ «քրիստոնէութեան ներքին սերմը և ոգին
նոյնն է, ինչ որ բրահմանիզմի և բուդդայականութեան մէջ»**,
— որովհետեւ նորա հայեացքով, *ժառանգական մեղքը* (Bejahung des
Willens), *քուտութեան* (Werneinung des Willens) վարդապետու-
թիւնը կազմում են քրիստոնէութեան ամենագլխաւոր ճշմար-
տութիւնները՝ իսկ մնացածը միայն զարգացումն է և արտա-
քին պատահանը, — այն կարծիքն է յայտնել, որ «քրիստոնէական ու-
մունքներն առնուած են որևէ միջոցով հնդկական կրօն-
ներէց»: *** Դորանից յետոյ աշխատում էին այդ միտքը հաս-
տատել թէ զիտական և թէ ոչ զիտական հիմունքներով, որը
մանրամասը կը բացատրուի հետևեալում:

Այստեղ պէտք է միայն յիշատակել, որ 1898 թ. Զիլա-
դոյում կայացած կրօնների կօնգրէսում բուդդայականութիւնը
աշխարհի բոլոր քրիստոնեաների առաջ արտայատուեց կա-
տարեալ ազատութեամբ և կային սնդոդներ, որ քրիստոնէա-
կան դաւանութիւնները «ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ նոյն բուդ-
դայականութիւնը հրէական հագուտակ մէջ» և որ «խաբե-
բայութիւն» կըլինէր, Քրիստոսի յայտնութիւնը իբրև նախանկար
(оригинальность) ընդունել:

Զարմանալի չէ, եթէ այսպիսի հանգամանքներ մէջ առաջ
եկան բուդդայական համայնքներ: «Բարոյական» և «Թէոսոփի-
ական» ընկերութիւնները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ բուդդայական
արմատներէ ծագած շառուիղներ: Ֆրանսիայի մայրաքաղա-
քում, 1897 թուի արեւելագէտները ժողովի վերջը, բուդդայա-
կան մը քահանայ յայտնի և կրթեալ Ֆրանսիացիները ընտրեալ
հառարակութեան առաջ մի պատարագ մատուցեց, որի ժամա-

* K. Andersen „Учение о возрождении на теистической
основѣ“, Hamburg. 1896 и E. Дистель, „Правда, милость и
возрождение“. Braunschweig. 1896.

** Міръ какъ воля и представленіе. Т. 2-ой стр. 623.

** նոյն, Т. I. стр. 480.

նախ բոլորին գեղին ժապուհները բաժանեց (գեղին գոյնը բուդդայական կուսակրօնների հաղուստի սեպհական նշանն է), իսկ պատարագից յետոյ թոյլ տուեց ամեններին այդ ժապուհներէց մի կտոր իրենց տուն տանել: Բարձր և վստահ կերպով է հնչում արդէն Բուդդա-Գոտամի (Buddha-Gotama) Յիսուս Նազովրեցու վերայ տարած յաղթանակի ձայնը: Վերոյիշեալ բուդդայական հանգանակի մէջ դրուած է. «Բուդդայականութիւնը ներապաի ապագայ կրօնն է, որովհետեւ նա ոչ թէ միայն հաւատարմութեան և համոզմունքի, ազատ, արդար, մի միայն իրեն հաւատացող մարդկութեան հաւատն է, որն ոչ մի աստուածային օգնութիւն չէ պահանջում և ոչ մի աստուածային բարկութիւն չէ վախենում»: Յայտնի հնդկագէտ և Վիսամայագամ (Dhāmmapadam) թարգմանիչ Կարլ Եւգենից Նեյմանը շնորհաւորում է հնդկական վերածնութիւնը հետեւեալ խօսքերով. «Վերջապէս մեր հորիզոնի վերայ ևս ծագեց բուդդայական վարդապետութեան լոյսը, նա կը լուսաւորէ այն բոլորին, որոնք կարող կը լինին տանել այդ լոյսը»: * Իսկ մի ուրիշ գիտնական գրում է. «Բուդդայական գրութեանքը հետախուզողին հասկանալի» կըլինին, եթէ նա միայն «Ուպանիշադ» (Upanishad) և բուդդայական «Սուտտա» (Sutta) գրութեանքով զբաղուելու ժամանակ յիշէ ին և Նոր ուխտի աստուածայայտ խօսքը, որպէս թէ նա մութ, խաւար և մտախաղաղատ հովտից դուրս գալով բարձրացաւ սարի գլուխը և այնտեղ թափառում էր պարզ երկնքի տակ արեգակի լուսոյ և ազատ եթերի մէջ»: **

Բուդդայականութեան նմանօրինակ գովարանութիւնը գերմանացիների միջոցով օրէցորդ Զօրեղանում է: Նախ և առաջ մեր առաջ հարց է ծագում, ի՞նչն է քրիստոնեայ ազգութիւններէ մէջ բուդդայական վարդապետութեան տարածման պատճառը, և ինչի՞ մէջ է նորա յաջողութեան գաղտնիքը: Արդեօք մեր ժամանակի յուսեան — թմրեալ շարժումն է, որ մղում է մի քանի յոգնած, կեանքն ատող հոգիներին բուդդայականութեան գիրկը: Ի՞նչ աւրդեօք դաւանանքից (dogma) ազատուելու ձգտում և կրօնի պարզ բացիոնալիզմ, առանց Աստուծոյ էութեան, աղօթքի, հրաշքի, առանց մեր այն խորին հասկացողութեան մեղքի և թողութեան մասին, որոնց բացակայութեան շնորհիւ աւելի է զրաւում և բուսականութիւն ստանում մեր լուսաւորեալ դարի մաս-

* «Предисловіе къ буддійской онтологіи» стр. 12

* Т. Шульце. «Круговоротъ жизни и прочный покой», стр. 2.

ճող մարդկութիւնը՝ քան Քրիստոսի վարդապետութեամբ Աստուծոյ էութեան, հրաշքները և մեղքի թողութեան մասին: Շատ կարելի է, որ շատ շատերը բուդդայականութեան գրաւչութիւնը դանում են նորա վհատ, աշխարհային վշտով թափանցուած տրամադրութեան, գլխաւորապէս խեղօք, բարոյական ընտելութեան մէջ, որը հոգումս ամեն տեսակ դովասանք աւելորդ է համարում,—բայց մենք այնուամենայնիւ բուդդայականութեան արժէքը շատ նուազեցրած կը լինէինք, եթէ ներկայումս չը ցանկանայինք ճանաչել նորա բարոյականութեան ճշմարիտ բովանդակութիւնը և նորա վսեմ նպատակները: Քրիստոսն էութեան և բուդդայականութեան ինչպէս ծաղման նոյնպէս էլ վարդապետութեան բովանդակութեան մէջ զարմանալի և ապշեցուցիչ նմանութիւններ կան: Եթէ մենք կարողացանք մեզ ներկայացնել այդ զուգահեռական նմանութիւնները ամբողջութեամբ, այն ժամանակ մենք շատ հեշտ կը հասկանանք բուդդայականութեան ազդեցութեան ուժը:

Մի համեմատութիւն գնելով երկու հիմնադիրները կեանքի մէջ, այդ նմանութիւնները աւելի են աչքի ընկնում: Երկու հիմնադիրներն էլ ծնուել են արեւելքում, Հնդկաստանի և Պաղէստինի հեռաւոր անկիւններում—մէկը Կապիլավաստում (Kapilavasta) և միւսը Բէթլէհեմում, երկուսն էլ թաղաւորական ցեղից. արքայորդի Սիդդհարթան (Siddhârta) իշխան Սուդդհոդանի (Suddhōdana) և Մայայի (Māya) որդին էր, հին Սակիա ցեղից (Sākya), այդ պատճառով էլ յետոյ կոչուեց Նաե Սակիա-Մունի (Sākya-muni). Սակիա տոհմի իմաստունը: Նոցա ծննդեան հետ ևս կապում էր զարմանալի պատահարներ և երեւոյթներ:

Բուդդան մարգարտ, սպիտակ վզի կերպարանքով մանեւոր մօր աջ կողքը. և այգալիսով երկու կրօնների հիմնադիրները աշխարհ եկան անարատ Մայայի և Մարիամ կոյսերի միջոցով: Բուդդայի ծննդեան ժամանակ ևս, ինչպէս Աւետարանում Յիսուսի ծննդեան ժամանակ, երգում է երկնային զօրքը—«Փառք ի բարձունս Աստուծոյ»—«կարեկցութեամբ լի մի զարմանալի և անօրինակ հերոս ծնուեց աշխարհի լիբիութեան համար, Նա այսօրուանից բարիք կը տարածէ զէպի աշխարհի ամեն կողմ»: Գորանից յետոյ Հիմալայեան լեռներից դալիս է Ազիտան (Asita), բոս Աւետարանի Սիմէօն, և մարդարէանում է մանուկ Բուդդայի ապագայ յատկութիւնները մասին, որ Նա պիտի լինի լիբիկ ամեն չարիքների ինչպէս որ օդի միջով եկել էր, նոյնպէս էլ վեբադառնում է իւր առանձնարանը, արատաւր թափելով, որ

մինչև լիբիոթեան ժամը չը պիտի տարէ: Երկուսն էլ մեծացան անմեղութեան մէջ: Ան անդամ արքայորդին դուրս եկաւ և իւր ուղղեկիցներէ հետ մի փոքրիկ անտառի մէջ մօլորուեց: Երկիւղը տիրում է ամբողջ թագաւորական տանը: Հայրը իւր հետևորդ ծառաներով փնտրում է և գտնում է նորան երկնային ուղիներով շրջապատուած, որոնք փառաբանում էին նորան: Ինքը մանուկը նստած էր ծառի ստուերում, և խորատուգուած էր խորին մտադրազուլթիւնների մէջ, որոնք նորան գերաշխարհային երկրներն էին տեղափոխել: Ո՞վ չի յիշիլ այստեղ 12 տարեկան Յիսուսին տաճարի մէջ: Սորանից յետոյ նոցա կեսնրէ մասին ո՛չ մի տեղեկութիւն չունենք մինչև նոցա դործունէութեան առաջարէդ դուրս գալը: Վերին աստիճանի վարմանալի գեպուածներ մղում են երկուսին ևս միևնոյն հասակի մէջ—Բուդդան 29, իսկ Յիսուսը 30, դէպի առանձնութիւն, ծամապահութիւն և կռիւ և սպա երկուսն էլ հաւատարապէս յաղթում են լիործիչին (սատանային): Մինչ Յիսուս անապատում փնտռում էր միջոցներ և ճանապարհներ Ստուծոյ թագաւորութիւնը հաստատելու համար, Բուդդան նախ և առաջ կռիւ է մղում չարութեան աստուած Մարայի (Māra) և սորա դստեր դայթաւղութիւնների և պատրանքների դէմ: Բօդհի (Bodhi) ծառի տակ նստած դառն նա մտքի ազատութիւն, որից յետոյ պէտք է առանց մի որևէ բան քարոզելու ներվանի մէջ ընկղմուէր: «Եթէ ես այժմ սկսեմ յայտնել իմ վարդապետութիւնը և ինձ չը հասկանան, այն ժամանակ այդ կը պատահաւէ ինձ միայն ոյժի և աշխատանքի ուսառումն»: Բայց երբ երկուսն էլ յաղթեցին իրենց, դուրս են գալիս քարոզելու և նոցա քարոզի առաջին խօսքը հօր կերպով հնչում է ժողովրդի ամեն մի դատակարգի մէջ: «Բոլորի համար բաց է յաւիտենականութեան դռները. ով տկանջ ունի, թ'դ լսի խօսքս և հաւատամ», նման Յիսուսի կոչին. «ապաշխարեցէք, որովհետև մօտեցել է Ստուծոյ թագաւորութիւնը»: Յետոյ երկուսն էլ աշակերտներ են փնտռում միասին դործելու համար: Բուդդան սկզբում ունէր 5 և յետոյ 60 աշակերտներ, որոնք միսիօնարական գործի համար առանձին խրատներ ոտանալով, ուղարկւում են աշխարհ, իսկ Յիսուսը սկզբում ունէր 12, որոնց վերայ աւելացաւ յետոյ 70 աշակերտ: Աշակերտների այս շրջաններից աչքի են ընկնում միշտ իրարից բոլորովին տարբեր երեք անձնաւորութիւններ. Սարիպուտրա (Śāriputra)—բուդդայական Պետրոսը, Անանդա (Ananda) Բուդդայի յայտնի սիրելի աշակերտը, որ իւր ուսուցչի մահուանը ներկայ էր և նորա հետ վերջին

խօսակցութիւնն ունեցաւ ու նորա կտակն ստացաւ, և Գեվադատա (Devadatta) որը իւր հօրեղբորորդի Բուդդային նախանձելով, նորա վարդապետութեան մէջ հերձուած առաջ բերեց և հալածում էր նորան իւր կենդանութեան ժամանակ: Սա բուդդայական Յուդան է: Նրկուան ևս իրենց աշակերտներով միասին շրջում էին քաղաքելով, բժշկելով, հրաշքներ գործելով, առանց կայքի, աղքատ, անպատասպարան, ամուրի, առանց մի որևէ պահանջի և առանց նիւթահիւսն ուժ գործադրելու: Մինչ մեր Փրկչի համար կերակուր էին բերում իւր աշակերտները կամ բարեկամ—համակրողները, Բուդդա Գոդաման ամեն առաւօտ ղեզին զգեստով, սաիրած գլխով, ման էլ գալիս տնից տուն ողորմութեան պոյսը ձեռքին, աչքերը գետին խոնարհած, լուռ և հեզ սպասելով կերակրի, ինչ որ կտան նորան: Կէս օրին նստում էր նա խաղաղ սենեակում և կամ անտառի զով ոտուերի մէջ, ուտում էր և յետոյ ընկղմում մտածողութիւններին մէջ, մինչև որ երեկոյեան դէմ մեղմանում էր արեգակը տապը և նա վերադառնում էր կրկին իւր բարեկամների և թշնամիների աղմուկից դործերին: Նրկու հիմնադիրներն ևս ժողովրդի թէ բարձր և թէ ստորին դասակարգի հետ յարաբերութեան մէջ էին մանում, ճաշում էին յայտնի անձնաւորութիւններին հետ, որպէս զի դարձեալ վերադառնան անասլատ կամ սարի գլուխը և կամ խաղաղ անտառը, այնտեղ քարոզելու և կամ ինքնընկղման համար: Փրկչի համար ամենասուրբի տեղերից մէկը Դեթոնմանի այգին էր, իսկ Բուդդայի համար Ետավանայի (Jetavana) ճեմելիքը: Շատ դժուար էր կռիւ մղել երկու հիմնադիրներին համար էլ իրենց թշնամիներին դէմ, որոնք իրենց ազգային կրօնի ներկայացուցիչներն էին. Բուդդան կռիւ էր մղում բրահմանների դէմ: Եւ որո՞ւ համար շատ հեշտ էր կռիւ մի շատ թոյլ կազմակերպուած, ժողովրդից առուած, քարոյական յայտնի պաղատութիւններով ապականուած դասակարգի դէմ, քան Յիսուսին՝ կրօնամուլ, մեծ ուժի և ազդեցութեան տէր և սերտ կերպով միացած վարեսեցիներին ժողովի դէմ: Մուսրեալ Ամբապալի (Ambapāli) իկնը ապշեց Բուդդայի խօսքերից, հրաւիրեց սորան իւր տուն ճաշի, և թէպէտ բժիշկները զարմանում են—ինչպէս իտրիսեցիները Ղուկ. Է. 37. պատմութեան մէջ մեղաւոր կնոջ վերայ,—և աշխատում խանդարել հրաւէրը, բայց Բուդդան գնում է: Զոջացող իկնը նստում է Բուդդայի ոտների մօտ ցածր նստարանի վերայ և լսում է մեծ վարդապետին և ապա իւր տունը ընծայում կրօնաւորներին կարգին: Յայտնի է և հետեւեալ պատմութիւնը: Անանդան երկար ժա-

մանակ ճանապարհորդելուց յետոյ պատահում է ժողովրդից առուած «չանդալա» (Tschändälas) դատաւարդից մի աղջկայ, որը ջրհորից ջուր էր հանում և խնդրում է որ իրեն ջուր տայ: Աղջիկը պատասխանում է, որ ինքը «չանդալա» դատաւարդից է, այդ պատճառով և իրեն տնհնարին է սուրբին մերձենալ: Նա պատասխանում է. «քոյր իմ, ես քեզ հարցնում եմ ոչ թէ դատաւարդի, տեղի մասին, այլ քեզանից խնդրում եմ միայն մի ումպ ջուր»: Շարունակութեան մէջ պատմում է աղջկայ դարձը, որ պատահաբար տնցնում էր Բուդդայի մօտով և Սա էլ Անտնդայի հետ կենդանի մասնակցութիւն ունեցաւ աղջկան միտքը պարզելու: * Դրանից յետոյ երբ երկուսն էլ նախագուշակում են իրենց մահը, Բուդդան 80 տարեկան հասակում, 45 տարի գործելուց յետոյ (50 թ-480 Ն. Ք.) ճաշակելով իրեն ուղարկուած խողի միսը, կայծակի, որոտի և զարմանալի հրաշալիքներէ տակ մեռնում է, ինչպէս Քրիստոսը խաչի վերայ երեք տարուայ գործունէութիւնից յետոյ, 33 տարեկան ծաղիկ հասակում: Երկուսն էլ իրենց հետնորդներէց ճանաչուած են իրրեւ Աստուած և յիշուած են ազօթքներէ մէջ: Մատուցները՝ Բուդդայի ատամը և Քրիստոսի գգեստը, խանձարուրը և կենաց փայտից մի կտոր յարգւում են իրրեւ դերքնական զօրութիւն ունեցող սրբութիւններ:

Ոչ պահառ նմանութիւն կայ նաեւ երկու հիմնադրներէ վարդապետութիւնների մէջ: Երկուսն էլ առաջ եկան բրահմանական և հրէական հին քրմական կրօններից, քաղեցին նորանց կրօնական և բարոյական ու ժիւղամենալաւ մասը և միեւնոյն Ժամանակ ամենալաւը միացրին իրենց վարդապետութեան հետ: Բուդդան իւր վարդապետութիւնը կազմեց հետեւեալ հիմքերէ վերայ. նիհիլիստական (ոչնչական) փիլիսոփայութեան եզրակացութիւն, որ առաջ է եկել բաղամատուածեան բրահմանիզմից, անասուածութիւն, Վեդայի, զօհաբերութեան, քահանայապետութեան և սորա հետ դատաւարդերի բաժանման մերժումն, յետոյ կուսակրօնութեան հիմնարկութիւն, հոգիներէ տեղափոխութեան վարդապետութիւն և կրօնի էութիւնը դոքսոլութիւնից հաստատուն դիտակցութեան վերածելը: Յիսուս Քրիստոս հրէաների հաւատն առ Աստուած, Աստուծոյ դաւիթ թագաւորութիւնը Մեսիայի ձեռքով, ու գրքի հեղինակութիւնը, յաւիտենական կեանքի ճշմարտութիւնը և կրօնի՝ իրրեւ

* Рудольфъ Зейдель. Евангеліе Ісуса Христа въ его отношеніи къ показанію о Буддѣ. стр. 186. Leipzig 1882.

մաքուր սրտի բարեպաշտութիւնը որբացնողի-մարդարէական հասկացողութիւնը միացրեց նոր շաղկապով և դորանից ստեղծեց բոլորովին մի նոր աւետարան: Բայց որքան էլ երկու կրօնական վարդապետութիւնները տարբեր թուան մեզ, այնուամենայնիւ նոցա հիմունքները զարմանալի կերպով հոգու փրկելութեան վարդապետութեան մէջ ի մի են ձուլուում: Այն խորին զիտակցութիւնը, որ պառակտում է մարդու միտքը՝ թէ մարդ ինչ է և ի՞նչ պիտի լինի, դադարիարի և ճշմարտութեան, ջերմաջերմ ցանկութիւնը ճնշող շղթաներից ազատուելու և այդ ներկայացրուած նպատակին իրեն մի բարձր բարիքի հասնելու, ստիպել է փրկութեան դադարիարին երկու համաշխարհային կրօնների մէջ կենդրոնական տեղը տալ: Բուդդան ասում է. «Դուք աշակերտներ, ինչպէս որ մեծ ծովը ունի միայն մի համ, այն է աղի համ, այդպէս էլ դուք պէտք է մի վարդապետութեան, մի օրէնքի համ ունենաք, այն է՝ փրկութեան համ»: Վերին աստիճանի ընթացքում բուդդայի հետևողները կոչւում են կուլ մղելու մեղքի դէմ, որն արմատը ինքնասիրութիւնն է: Այստեղ ոչ գոհերը կօգնեն և ոչ դործերը, այստեղ մի միայն մտքերի փոփոխութիւնը կօղնէ: Մեզ համար կոչում է նոր ուխտ, եթէ մենք կարգում ենք «ոչ թէ նա է իսկապէս մեծ հերոսը, որ պատերազմի դաշտում առանց ահաբեկողների կը հարուածէ, այլ մի միայն նա, որ կը յաղթէ իրեն» «ով իսկապէս իմաստուն է, քայլ առ քայլ, ըստ առ ըստ պիտի պաշտպանէ իւր ետը ամեն տեսակ անմաքութիւնից, այնպէս՝ ինչպէս սուկին մաքուր է արծաթից»: «Ոչ ոք չըպիտի կապուի աշխարհի հրապոյցի և հաճոյքի հետ», ինչպէս որ դրուած է Յովհաննէս առաքելոյ ա. թղթի մէջ. (Բ. 15, 17.) «մի սիրէք աշխարհ և ինչ որ նորա մէջ է, որովհետեւ թէ աշխարհը կանցնի և թէ նորա ցանկութիւնը»:—Այս է կազմում և բուդդայական ամեն մի քարոզի սկիզբը և վերջը: «Ի՞նչպէս կարող էք դուք ծիծաղել, ի՞նչպէս կարող էք աշխարհի ցականութիւններին յարմարուել: Միթէ դուք չէք կամենում փնտռել լոյսը»: Բուդդայի վերջին խօսքերն էին. «ամեն ինչ ապականացու է, ինչ որ այստեղ կատարւում է: Կուտեցէ՛ք առանց դադարելու»:

Կշարունակուի.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Հայկական բանասիրութիւնը իրաւ է շատ դանդաղ, բայց հաստատուն և դրական քայլերով առաջ է ընթանում նպաստելով պատմական, գրական և լեզուաբանական բաղմամբիւ խնդիրների պարզաբանելուն: Եւ այս դէպքում հայերից պակաս չեն աշխատում օտարազգի ուսումնականները: Եթէ մի տեսակ սահմանադրար ընդունենք այն համառօտ տեսութիւնը, որ 1890 թուին տուեց վաղամեռ Շուումպի եւրոպացի ուսումնականը՝ Հայագիտութեան ուսումնասիրութիւնը Եւրոպայում, որ պարունակում է համառօտ պատմութիւն եւրոպացի ուսումնականների կատարած դերի հայագիտութեան մէջ և միջոցառելիս հետաքրքրուողներին տեղեկանալու թէ ինչ են կատարել այլ և այլ յայտնի և հռչակ ստացած հայագէտներ—մի աշխատանք, որի նմանը հայ մասնագէտների վերաբերմամբ չկայ կատարուած.— և փորձենք տեսնելու թէ այնուհետեւ, այս վերջի տառնամեակում, ինչ է կատարուել հայ բանասիրութեան համար, կարող ենք մատնանիշ անել մի քանի դրական արդիւնքների վրայ:

Շուումպի կատարածից աւելի լայն ծրագրով հանդուցեալ Ս. Վ. Պարոնեանն էր հետամուտ մանրամասն ի մի հաւաքել ինչ որ առաջ և իւր օրով գրուել և դրւում է հայկական պատմական-գրական կեանքի համար: Կըհրատարակուի արդեւ այդ աշխատութիւնը, թէ ուրիշ լաւ սկսածքների պէս ձեռագիր մնալով, ձեռքէ-ձեռք կանցնի և նրա տարիների քրանաջան աշխատանքը կըկորչի անհետ, դժուար է դուշակել: Ժամանակն ընթանում է նո-

բանոր պահանջներով և անկորուստ է մնում միայն գրական ի կատարածած գործը:

Այդ մասներով, որոշեցինք տպագրել մեր ձեռքի տակ անցնող, տասնամյակն արժէք ունեցող աշխատութիւնների մասին համառօտ տեղեկութիւններ, որ եթէ հնար լինի շարունակել, իւր ամբողջութեամբ, անկասկած, կունենայ յայտնի օգուտներ: Մենք սրանով որոշ խոստում չենք անում, որ կատարելը այնքան էլ հեշտ չի լինում, թէ անձնական և թէ ուրիշ հանդամանքների շնորհիւ: Մեր տպագրածը համեմատ է լինելու խորագրութեան և դրան կարող են մասնակցել շատ շատերը, մասնաւոր արտասահմանում տպրող հայ ուսանողներ, որովհետեւ մենք միշտ հնարաւորութիւն չենք ունենալ տեղեկանալ, թէ այնանց ինչ է գրում մեր պատմութեան և գրականութեան մասին: Հարկաւ, մենք չենք սահմանափակուիլ միայն օտարազգիների գրածներով:

В. Родниковъ, Къ сказанію о сношеніяхъ Эдесскаго князя Авгаря со Христомъ Спасителемъ (Труды Кіевской Духовной Академіи, 1903, Іюль, стр. 501—513),— Բողնիկով, Նդեախայի Արգար իշխանի Յիսուս Քրիստոսի հետ ունեցած յարաբերութեան մասին գրածների առթիւ: Այդ յօդուածը մենք չենք կաշկացել, այլ նրա մասին դանիք մի փոքրիկ գրախօսական «Բիւզանդական ժամանակագիր» ամսութերթում (Византійскій Временникъ, т. X, 1903, стр. 229, 230) և ուշագրութիւն դարձրինք նրա վրայ, որովհետեւ յօդուածագիրը հրապարակ է եկել հերքելու վերջի տարիներս «Արգարի զրոյցի» մասին յայտնուած կարծիքները: Հայ ընթերցողին լաւ ծանօթ է Ղերուինայ Ասորու թուղթը, թէ Մովսէս Խոբենացու որսումութիւնից և թէ իրեն՝ Ղերուինայի բնագրի հայերէն թարգմանութեան երևան գալուց և հրատարակուելուց յետոյ: Այդ թղթի մէջ Ղերուինան պատմում է Արգար թագաւորի ծանր հիւանդութեան բժշկութիւնը և Նդեախայի քրիստոնեայ անդրանիկ եկեղեցու հաստատութիւնը: Եւ

բազմաթիվ մի շարք ուսումնականներ, մանաւանդ Ղերութնայի գրութեան տարբերէն բնագրի գիւտից յետոյ, բազմաթիւ մանկիկանի կերպով ուսումնասիրել են այդ գրութեանը և ընդհանրապէս այն եզրակացութեան եկել, որ Աբգարի յարաբերութիւնը Փրկչի հետ չունի պատմական ճշմարտութիւն և որ մինչև անգամ ամբողջ գրութեանը, ոչ թէ փրկչական առաջին, այլ երկրորդ երրորդ դարու դարձ է։ Նայն մտքով նորերս մի յօդուած է գրել գերմանացի Շլոզարց ուսումնականը (*Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft*, 1903, № 1, p. 6166), որի դէմ և ռուս յօդուածագիրը պաշտպանում է Ղերութնայի գրութեան վաւերականութիւնը, հաստատելով որ Աբգար թագաւորը իսկապէս նամակ է գրել Փրկչին, դեսպաններ ուղարկել և Տիրոջից ընդունել անձեռագործ դաստառակը։ Ինչպէս ընդհանրապէս վկայում է, պ. Ռոզնիկովը յենում է արդէն քաջածանօթ հեղինակների գրութեանը վրայ, Նուսթիս Կեսարացու, Նիկիւս Ասորու, Նուարի, Մովսէս Խորենացու, Պրոկոպիոսի վրայ, հետեւապէս և նոր աղբիւր չունի։ Բանի որ բուն յօդուածը մեր աչքի առաջ չունինք, ընդհանրապէս էլ յօդուածագրի պատճառաբանութեան մասին որոշ կարծիք չի յայտնում, մեզ համար մնում են թէպէտ կան, թէ ո՞րքան հիմնաւոր են յօդուածների մտքերը և արդեւք կարիսր խնդրի առթիւ նոր բան ունի՞ ասած։

F. Macler, Moïse de Khoren et les travaux d'August Carrière—Ֆ. Մակլեր, Մովսէս Խորենացի և Օգիւստ Կարիերի աշխատութիւնները (*Revue archéologique*, 3 série, 41 (1902) p. 293—304)։ Ֆրանսիացի հայագետ Կարիերը եւրոպացի մասնագէտների շրջանում և գլխաւորապէս հայերիս մէջ, անուն հանեց սկսած վերջին իննսուն թուականից, երբ սկսեց ուսումնասիրել Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը և յատկապէս այդ գրութեան ժամանակի խնդիրը։ Նրա պաշտպանած կարծիքները՝ թէ Խորենացին օգտուել է Փոքր Կոչուած Սոկրատի պատմութիւնից և Մաղաղասի ժամանակագրութիւնից, ոչ միայն չհաս-

տատուեցին, այլ Սոկրատի վերաբերմամբ միանգամայն հերքուեցին: Չնայած այդ հանգամանքին, հանդուցեալ հայագէտը մեծ ծառայութիւն է մատուցել Խորենացու ուսումնասիրութեանը: Նրա յօդուածների յարուցած հետաքրքրութեան շնորհիւ, համարեա բոլոր հայագէտները աւելի կամ պակաս ուշադրութեամբ զբաղուեցին Խորենացու խնդրով և ստեղծուեց մի պատկառելի գրականութիւն: Անկասկած այդ հանգամանքի շնորհիւն է, որ Կարիերի կենսագիր պ. Փ. Մակկերը իւր շարագրութեան խորագիրը նշանակել է՝ Մովսէս Խորենացի և Օգիստոս Կարիերի աշխատութիւնները:

H. F. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie (Revue de l'Orient Chrétien, 7 (1902) p. 277—302, 509—542) — Հայաստանի քաղաքական և կրօնական պատմութիւնը (В. ВРЕМЕНИКЪ IX (1902) էջ 582): Յօդուած է արդեք, թէ յատուկ աշխատութիւն Հայաստանի կրօնական և քաղաքական անցեալի մասին, ոչինչ ասել չենք կարող, որովհետև ձեռքի տակ չունինք ոչ գրուածքը, ոչ էլ յիշատակութիւն՝ բովանդակութեան մասին:

Fr. Maria Esteves Pereira, Vida de S. Gregorio, patriarcha da Armenia. Conversão dos Armenios ao christianismo. Versão ethiopica (1902 (?) 42 էրես ընդամենը:?) — Ֆր. Մարիա Էստեվէս Պերէյրա, Ս. Դրիգորի, Հայոց պատրիարքի վարքը. Հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելը. Եթովպերէնից թարգմանած: Հեղինակը, պորտուգալցի, քննում է հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելը, հիմնուելով գլխաւորապէս Ագաթանգեղոսի պատմութեան վրայ և ապա երկու ձեռագրից, մէկը Բերլինում, միւսը Բրիտանական մուզէում, արտատպում է եթովպերէն ընդգիրը և սրա հետ տալիս պորտուգալարէն թարգմանութիւնը: Հայ ընթերցողը գիտէ անշուշտ, որ Լուսաւորիչը սրբոց կարգն է դասուած՝ թէ օրթոդոքս, թէ լատին և թէ ուրիշ հին եկեղեցիներում: Նրա վարքը վաղուց ծանօթ և

քանիցս հրատարակուած է յայն և լատին լեզուներով։ Անցեալ, 1902 թ. պր. Մառը Սինայի վանքում գտաւ Ագաթանգեղոսի պատմութեան, կամ Լուսաւորչի վարքի արարքէն բնագիրը ևս, որ խոստանում է մեծ լոյս տվուել պատմութեան հայերէն բնագրի վրայ։ Ներկայումս ս. էջմիածնում կտտարւում է մի լուրջ աշխատութիւն. Գալուստ սարկաւազը և Ստ. Կանայեանը ամիսներից ի վեր բազմաթիւ են Մայր Աթոռի մատենադարանի Ագաթանգեղոսի բազմաթիւ ձեւագրերը և այժմ ձեռնամուխ են հրատարակութեան համար բնագիր պատրաստելու։ Կանխում ենք յայտնելու, որ ստացուած բնագիրը ըստ ամենայնի գոհացուցիչ է և խոստանում է եղածի բազմաթիւ թերութիւնները լրացնելու։ Պէտք է հաւատալ, որ կատարուած աշխատութիւններից յետոյ կըզտնուի մէկը, որ իրեն նպատակ կընորի մանրամասն ուսումնասիրել Լուսաւորչի կեանքը, օժանդակ առնելով համաշխարհային քրիստոնեայ գրականութեան աղբիւրները։

Християноръ Кучукъ-Іоаннесовъ, Письмо императора Іоанна Емисхія къ армянскому царю Ашоту III—(Византійскій Временникъ т. X 1903 стр. 91—101)—Յովհաննէս Չմչկիկ կայսեր թուղթը հայոց Աշոտ Գ. թագաւորին։ Սա թարգմանութիւն է Մատթէոս Ուռհայեցու պատմութեան մէջ եղող թղթին, որից ժամանակին ռուսերէն լեզուով քաղուածքներ է աշել պր. Ն. Մառը իւր «Сказаніе о католикобъ Петръ и учениомъ Іоаннѣ Козеріѣ» СПб. 1895, իսկ ամբողջական թարգմանութիւնը փաղուց յայտնի էր Է. Բարսեղյանին Սէն Մարտէնի, Դիւլրիէի և Շլուսբերգէրի (L'Épopée Byzantine à la fin du deuxième siècle) աշխատութիւններից։ Պ. Յովհաննէսեանը մի փոքրիկ յառաջաբանից յետոյ, նուիրուած նախընթաց հրատարակութիւններին, ռուսերէն լեզուով տալիս է ամբողջ թարգմանութիւնը, բնագիր ընդունելով Վաղարշապատի 1898 թ. հրատարակութիւնը։ Թարգմանութեան կցած են ընդարձակ ծանօթութիւններ։

М. Джанашивили նկարագրում է 1903 թ. Тифлисский Институт-ում X, XI. դարում մի ձեռագիր, որի մէջ կայ «Письмо царя Авгара к Спасителю» (Виз. Времен. X, стр. 340). Չեռ. գտնւում է Թիֆլիզի եկեղեցական թանգարանում, № 95: Մեծագիր ձեռագրում կայ նաև «Շուշանիկ թագուհու վարքը, որ թաղուած է Թիֆլիզի Մեծերի եկեղեցում» (եր. 735):

Առբերդոյ Ս. Աստուածածնի վանքը, որ այժմ կոչւում է Յարբերդ, գտնւում է Նարեկայ վանքի հանդէս մի ձորակի մէջ և մօտն աղբւում են 8 տուն հայեր: Վանքի շէնքը թէև փոքր, բայց բաւական շնորհքին է: Վանքի մէջ եղած ճաշոց ձեռագրում հետևեալ յիշատակարանը կայ. «Աս Տէր Յովհաննէս քահանայ, որ իմ որդի Տէր Վարդան քահանային, որ էր վանից հայր Առբերդոյ վանից ո. Աստուածածնին և ո. Յովհաննիսին և յետ մեռանելոյ հօրն իմոյ Ժառանգեցի զհայրենի աթոռն իմ զամս երեսուն ի ՌՃԾԲ թվին, նոր նորոգեցի զվանքս սրբատաշ քարամբ և զայս ճաշոց գիրք և բո՛ւն մաշխոց մի առեալ եղի ի գունն մեր հայրենի վանից Առբերդոյ: Եղև այս ի թվին ՌՃՀԴ ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի» (Աղթամարոյ):

Վանքում գտնւում են յիշեալ ճաշոցը և մի Աւետարան մականսուանեալ «հրաշալի»: Վանքի սահմանների մօտ կայ Կալայապայ կոչուած աւերակ բերդը, որի մօտ կան նաև ուրիշ աւերակներ. Մարգադէնոյ, Պաղգատի և Շմշեմայ անուններով:

Ս. Դէորգայ վանք ֓ուրիկու, «Բազմաթիւ միաբաններէ բազկացեալ ճօխ գպրեվանք մ'ունեցած է ԺԵ, ԺԶ դարերու մէջ, ինչպէս կըցօցնեն գրչագիր յիշատակարանները, ըլլալով նաև իբրև առիական ո. Բեռնարդօս մը, ուր ցարդ թէ ամառն և թէ մօնաւանդ ձմեռը կապաստանին ամեն կարգի ճամբորդներ, այնպէս որ շատ անգամ օրեկան 50-էն աւելի հաց ուտողներ կըլլան հան»:

Վանքը գտնուում է Վանի նահանգում, Եղերով լեռան վրայ (Ուխտագնացութիւն և ուսումնասիրութիւն, Խաչիկ Կեոնեան, Բիւզանդիոն, 1903, № 2, 148—2, 149):

Ստացուել են մանագիտական կամ նոյնպիսի բնաւորութիւն կրող աշխատութիւններ Մայր Աթոռի մատենադարանի համար, որոնց մասին «Արարատ»-ի հետեւալ համարներից մէկում աւելի մերձաւոր տեղեկութիւն կը տրուի:

Проф. Н. Мэррь, Грамматика древне-армянского языка, этимология. СПб. 1903.

—Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии. V. Критика и мелкия статьи. СПб. 1903, 73 էջ:

—Арабское извлечение изъ сирійской хроники Марибаса. СПб. 1902, 14 էջ (Տես Արարատ 1903, փետրուար, էջ 235—241):

—Предварительный отчетъ о работахъ на Синаѣ, веденныхъ въ сотрудничествѣ съ И. А. Джваховымъ, и въ Іерусалимѣ, въ поѣздку 1902 г. (апрѣль-ноябрь). СПб. 1903, 51 էջ (Изъ Сообщ. Импер. Прав. Палест. Общ. т. XIV, ч. II (1903 г.).

—М. Джанашивили, Литература IX—X вѣковъ, Тифлисъ, 1891, стр. 118—196 (Учебная книга) (Отныскъ изъ IX тома. № 3 и 4 „Византійскаго Временника“, 1903 г.).

—Къ столѣтію дня Рожденія М. И. Броссе. СПб. 1902, 6 էջ:

A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique. Vienne, 1903. XX+116 էջ:

Թաքով Վանանդեան, Ոսկեդարեան հայերէնի խնդիրը (Արտատպութիւն Հ. Ամսորեայ Թերթից), 30 էջ:

Հ. Գ. Գալեմբարեան, Ոսկեդարեան և Ալ-օսկեդարեան հայերէնի խնդիրը (Արտատպած Հ. Ամսորեայ Թերթից), 58 էջ:

Архимандритъ Месропъ Теръ-Мовсисянъ, Раскопки развалинъ церкви св. Григорія близъ Эчмиадзина, СПб. 1903, 48 էջ և լուստապ նկարներ և մեծաւ 20 լուստապ տախտակներով: Մեր այդ աշխատութիւնը Արտատպուած է „Извѣст. Импер. Археол. Ком. выпускъ 7“.

Ն. Վ. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Շուշի, 1903. 808 էջ:

Христафоръ Кучукъ-Иоаннессовъ, Письмо императора Іоанна Цимисхія къ армянскому царю Ашоту III. (տես Վերև էջ 90):

Prof. Vetter, Die armenischen Apostelacten. II. Die Akten der Apostel Petrus und Paulus. Orians Christianus, Roma 1903. 41 էջ:

В. Райтъ, Краткій Очеркъ Исторіи Сирійской Литературы. Переводъ съ англійскаго К. А. Тураевой, подъ редакціей и съ дополненіями проф. Н. К. Коковцова. Съ приложениемъ обзора коллекціи нитрійскихъ рукописей британскаго музея и спеціальной карты. СПБ. 1903. XIII×294. Հնժան ու զարդեղ է աշխատութիւնը խմբագրող պրոֆ. Պ. Կ. Կոկովցեղը:

Դ. Хаматяниъ, Армянскіе Аршакиды въ „Исторіи Арменіи“ Моисея Хоренскаго. Опытъ критики источниковъ. Часть I изслѣдованіе, II матеріалы, Москва, 1903. I—XVI+400+143.

—Ueber die armenische Version der Weltchronik des Hippolytus, էջ 5:

—War Artasches von Armenien der Besieger des Krösus? 8 էջ: Vorträge gehalten auf dem XIII intern. Orientalischen Kongresse zu Hamburg, 1902.

А. С. Хахановъ, Древнѣйшіе предѣлы разселенія грузинъ по Малой Азій, Тифлисъ, 1903 г. 70 էջ: (Записки Кавказскаго отдѣла Импер. Русск. Геогр. Общ. Книжка XXII, выпускъ 6-й).

Մեղանայ վարդապետ

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

«Vossische Zeitung» Գերմանական թերթը մեջազգային վիճակագրական բերքոյն տեղեկութիւններն վրայ հիմնուելով առաջ է բերում հետեւեալ վիճակագրական տեղեկութիւնները աշխարհիս բոլոր բնակիչներն և աշխարհի առեւտրական ընդհանուր շարժման մասին:

Անցեալ 1902 թուին երկրադնդիս վրայ ապրող բոլոր մարդկանց թիւը հասնում էր 1,627,770,640 հոգու: Բոլոր տէրութիւնները ի միասին առած իրենց երկրի սահմաններից ապրանք են արտահանում զէպի ուրիշ տէրութիւններ 60,755,620,454 ֆրանկի, իսկ դրա փոխարէն ուրիշ տէրութիւններից ապրանք են ներմուծում 50,477,344,120 ֆրանկի: Պետական պարտքերի քանակութիւնը 1793 թ. հասնում էր 12,160 միլիոն ֆրանկի, 1843 թուին այդ դումարը աճում է մինչև 40,005 միլիոն ֆրանկի, 1872-մինչև 112,051 միլիոն ֆր. իսկ 1902 թ. 172,847,611,705 ֆր. Պարտքի դումարի ամենամեծ մասը Ներքալայի բաժինն է՝ 137,854,637,430 ֆր. Ասիայի բաժինն է՝ 8,309,342,692 ֆր. Աֆրիկայինը՝ 5,476,825,475 ֆր. Ամերիկայինը՝ 14,681,822,250 ֆր. և Աւստրալիայինը՝ 6,544,925,850 ֆր: Աշխարհիս երկաթուղային դժի երկարութիւնը ներկայումս հասել է 831,948 կիլոմետր երկարութեան, որից Ներքալայի ցանցը հաւասար է 305,402 կիլ., Ասիայինը՝ 51,607 կիլ., Աֆրիկայինը՝ 19,651 կիլ., Ամերիկայինը՝ 418,233 կիլ. և Աւստրալիայում կայ 38,065 կիլոմետր:

Գերմանական ժողովրդական դպրոցները 1901 թուի վիճակագրական պաշտօնական տեղեկութեան հիման վրայ՝ հետեւեալ պատկերն են ունեցել: Բոլոր դպրոցներում 1901 թուին սովորել են 8,823,812 երկսեռի մանուկներ. ուսուցիչներ թիւը հասել է 122,145 հոգու, ուսուցչուհիներինը՝ 22,339, հետեւապէս ամեն մի ուսուցիչ միջին հաշուով ուսուցել է 61 աշակերտի: Որքան քիչ աշակերտ ամեն մի ուսուցչի, այնքան ընտանաւոր բարեյաջող է ուսուցման պայմանը և ըստ այդմ առաջի տեղը ընկել է Նիւբեկ քաղաքը՝ ուր ընկել է մի ուսուցչի 34 աշակերտ, ապա Համբուրգը 38 աշակերտ, Բրեմէն և Բերլինը 47. մի քանի տեղերում աշակերտներ թիւը հասնում է 50—67 և ուրիշ տեղերում մինչև անգամ 73—99 հոգու: Տարեկան ծաղքը եղել է 415 միլիոն մարկ. ամեն մի աշակերտի վրայ՝ 47 մարկ կամ 24 ռուբլի: Հարկաւ, որքան քիչ է ուսուցչի աշակերտների թիւը, այնքան ամեն մի աշակերտի վրայ եղած ծախքը շատ է. օր. Բերլինում հասնում է 95 մարկի, Բրեմենում — 77, Համբուրգում 74. կան տեղեր, որ 40 մարկից էլ պակաս է լինում: Ծախսուած դումարի վլխաւոր ծանրութիւնը ընկնում է համայնքի վրայ, պետական դանձարանը համեմատաբար քիչ է ծախսում. օրինակ՝ Պրուսիան ծախսել է 270 միլիոն մարկ և դրանից պետական պանծաւանը տուել է միայն 37 միլիոն:

Ուշադրութեան են առնուած դպրոցական շէնքերը, որ

միծառ մասամբ պալատներն արդարութիւն են թողնում. լայն, ընդարձակ, լուստառու, ունին խաղալու բաղ, բաղանիք, երբեմն պարտէզ: Եւ ինչ կասկած, որ այդ հանգամանքը դատարարա-կուսդ մասաւոյ ունի համար խիստ կարեւոր է:

Շվեյցարիացի Համան պրօֆեսորը նորերս հրատարակել է մի բրոշիւր, որի մէջ հաշուել է աշխարհումս ցրուած հրէաների թիւը: Նրա ասելով հրէաների թիւը հասնում է 10,000,000-ի որեք $\frac{3}{4}$ ապրում է Եւրոպայում. Ռուսաստանում 5,500,000, Աւստրո-Ունգարիայում 1,860,000, Գերմանիայում 568,000, Ռումինիայում 300,000, Անգղիայում 200,000, Միացեալ-Նա-հանգներում 1,000,000, Առիայում 250,000, Աֆրիկայում 270,000, Ավստրալիայում 17,000: Այս ցուցակը կատարեալ չէ, որովհետեւ չեն յիշուած Ֆրանսիա, Իտալիա, Սպանիա ևն:

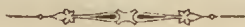
Համանի վիճակագրութիւնից երևում է, որ XIX դարում մօտ 200,000 հրէայ ընդունել են քրիստոնէութիւն:

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

Ազգիս Ա՛հհափառ Հայրապետի կոնգակի հիման վրայ (Յունուարի 10, թիւ 50) անցեալ 1903 թուի «Արարատ»ի Հոկտեմբեր, Նոյեմբեր և Դեկտեմբեր ամիսների համարները լոյս չեն տեսնելու հետեւեալ պատճառով: Մայր Աթոռի Ուսումնական Մնայուն Յանձնաժողովի երկու անդամներ՝ Տ. Կարապետ և Տ. Յուսիկ վարդապետները որոնք ստանձնել էին «Արարատ»ի խմբագրութեան գործը՝ Նոյեմբեր ամսում պաշտօնով վիճակներ ուղարկուեցին և թերթը մնալով առանց խմբագրողների՝ համարները իրենց ժամանակին լոյս չտեսան: Արդ՝ Ա՛հհափառ Հայրապետը հրամայել է, որպէս զի չըյետաձգուին նաև այս տարուայ համարները, նախընթացները չըհրատարակել և աշխատել առաջիկայ տարուան ընթացքում ուղիղ ժամանակին հասցնել թերթը, իսկ բաժանորդներին բաւարարութիւն տալ՝ չստացած համարների փոխարէն ուղարկելով Մայր Աթոռում տպագրուած մի գիրք:

Յանձնաժողովը ինկատի ունենալով, որ Արարատի բաժանորդների մեծագոյն մասը հոգեւորականներ են, որոշեց նոցա ուղարկել Գրիգոր Եպիսկոպոս Աղափիրեանցի գերմաներէնից թարգմանած՝ «Երօնական-բարոյական խորհրդածութիւններ» գիրքը, որ բաղկացած է 10 հատորից և որը 1897 թուին լոյս է տեսել երկրորդ հրատարակութեամբ:

1903 թ. Ա. Էջմիածնի սպարաճում լոյս եմ տեսել եւ
վաճառում եմ.

Ռ. Կ.

1. Բանաստեղծութիւններ — Շիրվանի	— 50
2. Ժամագիրք միջագիր (կազմած)	2 —
3. Ժամագիրք գրպանի (կազմած)	1 50
4. Մեղուաբուծութիւն Գ. Ղազարեան	— 50
5. Դաւիթ Հարքացի. Գ. Տ. Մկրտչեան	— 50
6. Աղէքստանդր մեծ թարգ. Վրթանէս քհ. Մովսիսեան	— 50
7. Հայկականք Գ. Տ. Մկրտչեան	— 50
8. Առտուծուն թէ՛ Մամոնային. թարգ. Մամբրէ վարդ.	— 3
9. Բանաստեղծութիւններ եւ Կերակոսի հարսանիքը. գրաշ. Ներսէս Տ. Աւետիքեան	— 50
10. Հոգեբանութեան հիմնական գաղափարների մասին խմբագրութեամբ Ս. Տիգրանեանի	— 40
11. Մարդու շնորհող է հարկաւոր թարգ. Վրթանէս քհ. Մարգարեան	— 5
12. Հաղար ու մի խաղ. Կամիտաս վ. եւ Մ. Արեղեան	— 10
13. Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը. թարգ. Մամբրէ վարդ.	— 10
14. Էջմիածնի ծոցի օրացոյց 1904 թուականի	✓ 15
15. Յուդայի ձեռագրաց Խաչիկ վ. Դադեան	2 —
16. Դեղեր. պատմութիւն Բիւզանդական կայսրների թարգ. Մեսրոպ վարդապետ	1 —
17. Խոսքովիկ թարգմանիչ եւ երկասիրութիւնը, Գարեգին վարդ. Յովսէփեան	1 20
Նոյն տեղ կարելի է գնել	

Архимандритъ Месропъ Теръ-Мовсесянъ, Исторія Перевода
Библии на армянскій языкъ, С. Петербургъ 1902 г. 3 р.
„ „ Раскопки развалить церкви св. Григорія близъ
Эчмиадзина, С. Петербургъ 1903 г. 1 р. 50 коп.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՊԵՏՏՈՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

1904

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Ի { Ռուսաստանում 4 ռ.
Արսասահմանում 5 ռ.

Խնդրում ենք Արժ. Գործակալներին յայտնել այն ըա-
ժանորդների ճիշտ հասցեները՝ հոգեւորական թէ աշխար-
հական, որոնք կարող են իրենք անմիջապէս կամ մի ուրիշի
անունով ծրարներ ստանալ փոստից: Բոլոր այդպիսիներին
«Արարատ»-ը կուղարկուի առանձին ծրարներով եւ առհա-
սարակ նորա ցրումը կանոնաւորելու համար ամէն հոգ
կտարուի:

Հասցէն՝ Св. Рчмiадзинъ, Типографическому Комитету

Արասահմանի համար՝ Rédaction de la Revue „Ararat“.
Etchmiadzine (Caucase)